

Latinskolereduktionen 1740

Af Carl E. Jørgensen

Da jeg midt i 1940'erne gik på opdagelse i det store bibliotek på Århus katedralskole, var der en serie bøger fra 1870'erne, der på forunderlig vis fangede min opmærksomhed: F. E. Hundrups »Lærerstanden ved de nedlagte Latinskoler i ...« og så fulgte en 4-8 bynavne, forskelligt fra bind til bind. Jeg fornemmede, at Hundrup med sine lister over lærerpersonale ved skoler rundt om i landet havde fundet et hidtil uopdyrket personalhistorisk felt at arbejde med. Det var et spændende område, syntes jeg, men det fremstod for mig som uafsluttet: Der måtte være mere at sige om den sag, noget for mig at udbygge. Og »de nedlagte latinskoler«? – Hvad var det dog for et uvejr, der var faret over landet og havde lukket skole på skole? Det måtte jeg vide mere om. Her var der også en opgave for mig at løse!

De to emner: personaleforhold og skolelukning har jeg arbejdet med siden, når tid og lejlighed var til det, og hertil knyttede jeg endnu en side af skoleforholdene: Hvordan havde eleverne det? Hvem var de og hvad fik de ud af skolegangen? Langt om længe er det lykkedes mig at afrunde studiet og publicere opnåede resultater i form af redegørelser for skoleforholdene i hver af de byer, hvor en latinskele blev nedlagt i 1740¹. På dette grundlag har det været muligt at tilvejebringe den afsluttende sammenfatning, der bringes her i form af en række afsnit, der trods deres forskellighed skal ses i sammenhæng².

I det først afsnit er latinskolernes elever sat i centrum. Det viste sig til min overraskelse, at en stor del af de små skolers elever slet ikke blev undervist i latin og resten normalt kun stiftede bekendtskab med begyndelsesgrundene. Latinen – ja faktisk det meste af undervisningen – var en biting. Skolens hovedrolle i byen var på den ene side at yde fattigforsorg, på den anden side at levere korsang ved alle kirkelige handlinger. På den baggrund kunne det synes rimeligt at foretage større ændringer i skoleforholdene.

I andet afsnit følges de politiske beslutninger, der resulterede i omfattende skole nedlæggelser i 1740. Indsatsen havde ikke småskolernes forhold som årsag, men var et forsøg på at styrke de store skoler, så de kunne levere universitetet bedre funderede studerende. Indsatsen omfattede både danske og norske skoler, men selvfølgelig ikke skolerne i hertugdømmet Slesvig (Sønderjylland). De norske forhold berøres kun lejlighedsvis i det følgende. Forløbet af skolesagen giver indblik i enevældens virkeevne på godt og ondt: Omhu og gode hensigter på den ene side, enkeltpersoners uventede indflydelse og kongelige dispositioners uomgængelighed på den anden.

I tredje afsnit beskrives de store ændringer i skoleforholdene, der fandt sted i de små byer i årene omkring 1740 og i det afsluttende fjerde afsnit foretages en vurde-

ring af hele skolereduktionen. Skønt mangt og meget virker kritisabelt, må jeg som min samlede holdning noget modvilligt indrømme, at det nok alligevel var godt det gik, som det gik.

Jeg er nu nået til vejs ende med de undersøgelser, som F. E. Hundrup inspirerede til. Jeg håber, at det vil kunne interessere andre at stifte bekendtskab med resultaterne.

I. De små latinskolors virksomhed i 1700-tallet

1. Skolerne

De latinske skolors blomstringstid ligger i 1500-tallet. Vi har Peder Palladius' ord for, at Ribe skole omkring 1500 havde 700 disciple og Roskilde skole 900³. Tallene er så store, at de ikke virker troværdige, men andre oplysninger bekræfter, at tilstrømningen til latinskolene var meget stor.

Den nære kontakt mellem skole og kirke bevirkede, at reformationsuroen ramte skolerne hårdt. Overalt gik elevtallet ned, og mange skoler lukkede vistnok helt. Christian III og hans omgivelser førte imidlertid en meget aktiv skolepolitik, og kirkeordinansen påbød direkte, at der skulle være en latinskole i hver købstad. Århundredets sidste halvdel blev derfor en lykkelig tid for skolevæsenet. Nye skoler oprettedes, både myndigheder og privat stillede pengemidler til rådighed, og tilgangen af elever blev atter stor. Endnu i 1598 var der i Nyborg over 100 elever⁴.

1600-tallets karakter var en anden. Lovgivningen prægedes af store ambitioner: Oprettelse af lokale småuniversiteter, de såkaldte gymnasier, nye eksamenskrav for vordende lærere (1629: teologisk attestats, 1675: filosofisk eksamen) og læseplaner, der opererede med stadigt voksende klassetal (1604: 6, 1632: 7, 1655: 8). Men de økonomiske forudsætninger var ikke til stede, og planerne blev i bedste fald mangelfuldt gennemført. Landets voksende armod førte til en klar tilbagegang for latinskolene: Bygninger og inventar forfaldt, lærerindtægterne aftog, og dermed blev det vanskeligere at få kvalificerede mænd i stillingerne. Desuden aftog elevtallet i foruroligende grad. 1682 nedsattes en kommission, der skulle overveje nedlæggelsen af en række af skolerne og overflytning af disse skolors indtægter til andre skoler. Der kom imidlertid ikke noget ud af kommissionsarbejdet, og tilbagegangen fortsatte. 1697 lukkede Stege latinskole, og derefter var der 59 offentlige latinskoler i Danmark. Herlufsholm, Frederiksborg og Sorø skoler var ikke offentlige, og deres forhold vil ikke blive omtalt det følgende.

Et vist indtryk af latinskolernes indbyrdes størrelse og anseelse giver følgende opdeling af skolerne efter hvor mange klasser de havde i 1730'erne (se side 72).

Med undtagelse af Helsingør skole var der til skoler med mere end 4 klasser (lektier) knyttet et konrektorembede. Rektor og konrektor delte undervisningen i øverste klasse mellem sig, normalt sådan, at rektor underviste ugens tre første dage, konrektor de tre sidste. Der er ikke observeret noget tilfælde af, at de to lærere delte undervisningsfagene mellem sig. Den øverste klasse ved disse store skoler (»mesterlektion«) havde sit eget lokale; ellers foregik undervisningen klassevis i hver sin ende eller hver sit hjørne af skolelokalet. Hver klasse havde sin egen lærer (»hører«), der

<i>7 klasser:</i> København	<i>4 klasser:</i> Fredericia Kolding Nakskov Nyborg Nykøbing F Randers Slagelse	<i>2 klasser:</i> Fåborg Grenå Holbæk Holstebro Kerteminde Korsør Lemvig Mariager Maribo Nykøbing M Nysted Ringkøbing Skive Slangerup Stubbekøbing Svendborg Sæby Varde Vejle Vordingborg	<i>1 klasse:</i> Bogense Ebeltoft Hjørring Hobro Middelfart Neksø Nykøbing S Præstø Rudkøbing Rødby Rønne Sakskøbing Skagen Skanderborg Skælskør Store Heddinge Ærøskøbing
<i>6 klasser:</i> Odense Ribe Roskilde Ålborg Århus	<i>3 klasser:</i> Assens Horsens Kalundborg Køge Næstved Ringsted Thisted		
<i>5 klasser:</i> Helsingør Viborg			

underviste i alle fag. Det kunne nu og da ske, at undervisningen blev henlagt til lærernes bopæl. Måske var der for koldt i skolestuen en vinterdag, måske regnede det gennem taget, eller der var fare for, at taget faldt ned under stormvejr; velholdte var skolerne sjældent.

I Sæby tog rektor Andrup sig af et par elever ad gangen: Han overhørte dem, satte dem i gang med nyt og lod dem derefter arbejde på egen hånd, mens han gik videre til næste par i den brogede skare⁵, og sådan har man vel gjort de fleste steder. Det mest levende indtryk af undervisningens forløb får man ved at læse B.S. Ingemanns meget anbefalelsesværdige *Levnetsbog*⁶; Ingemann gik i Slagelse latinskole fra 1800 til 1806, men undervisningen og livet i skolen foregik som hundrede år tidligere, selv om fag og lærebøger var noget anderledes. Hvad det fælles undervisningslokale angår, så illustrerer erindringerne, at alt kunne være vild panik i det ene hjørne, men også at disciplinen trods alt kunne opretholdes i de andre. Indtil for nogle år siden forstod man ikke rigtig, at det var muligt, men vor tids avancerede undervisningsformer gennemføres – så vidt man får indtryk af det gennem tv – omtrent på samme måde med forskellige hold og studiegrupper i samme lokale.

Grænsen mellem skoler med 1 og 2 klasser er udflydende, da en del af rektorerne selv periodevis holdt en medhjælp, hvis der ikke var et regulært hørerembede ved skolen⁷. Da skolevæsenet henimod 1740 stod foran en radikal omlægning, var disse

Den endnu eksisterende kirkelade for foden af Sct. Mikkels Kirke i Slagelse, hvor latinskolen havde til huse i årene 1616-1809. Her var B.S. Ingemann discipel i årene 1800-1806. Foto: Børge Riis Larsen.

	Klassetal:	Elevtal:
Ebeltoft ⁸	1	9-10
Grenå ⁹	2	25
Hobro ¹⁰	1	14-16
Mariager ¹¹	2	23-24
Skanderborg ¹²	1	4
Horsens ¹³	3	22
Randers ¹⁴	4	21
Nykøbing M ¹⁵	2	13
Sæby ¹⁶	2	24
Hjørring ¹⁷	1	12
Nykøbing S ¹⁸	1	11
Vordingborg ¹⁹	2	30
I alt	22 klasser	ca. 212 elever

små skolars beståen et hovedemne for den nedsatte skolekommissions overvejelser ved siden af opgaven med en almindelig revision af bestemmelserne for latinskolars virksomhed. *I det følgende skal der gøres forsøg på at afdække de små skolars rolle i undervisningssystemet og i lokalsamfundet.*

2. Elevtallet

Der findes ingen samlet opgørelse af elevtallet i latinskolerne, men et begreb om størrelsen kan tilvejebringes ad omveje. En kilde hertil udgøres af de oplysninger, som biskopperne i 1732 indhentede fra hver enkelt skole; en del af svarene er bevaret, og i nogle af dem har rektor meddelt elevtallet (se side 74).

Til tallet fra Hobro skole føjede rektor »når den er størst«, og i forbindelse med oplysningerne fra Sæby bemærkede rektor: »Denne liden og fattige skole er gud ske lov vel begavet både med gode lærere og med en god frekvens af disciple«. 12 elever pr klasse regnedes åbenbart for god frekvens; i gennemsnit havde klasserne da også kun knap 10 elever.

En anden kilde har vi i de elevlister, der nu og da udarbejdedes til intern brug på skolerne. Fra 1714-1738 findes der årlige fortegnelser over Ålborg skoles elever med oplysninger om, hvad hver enkelt havde læst²⁰; i gennemsnit var der 88 elever i skolen eller 14-15 pr. klasse. Fra Viborg er der bevaret en liste med navn på samtlige 71 elever i skolen²¹. Den er udateret, men ved at sammenholde den med legatregnskaber og med universitetsmatriklen kan det fastslås, at den må stamme fra 1734. I øverste lektie med to lærere var der 17 elever, i de lavere klasser 12, 12, 11 og 19 elever. Når der var så mange elever i nederste klasse, skyldtes det at man af økonomiske grunde i 1723 havde inddraget nederste lærerembede, men bevaret klassen og lagt den sammen med 2. lektie – fremgangsmåden kendes flere steder fra og skyldtes, at man ikke kunne »nedgradere« lærerne fx fra femtelektiehører til fjerdelektiehører, fordi et lavere lærerembede forsvandt.

Fra Fredericia er der bevaret lister over skolens elever i 1716, 1717 og 1719²². De er udtrykkeligt betegnet som komplette af den, der udarbejdede dem, utvivlsomt skolens rektor. Der var de pågældende år 24, 27 og 27 elever, hvilket kun giver 6-7 elever pr klasse. I 1739 var der 24 elever fordelt på 2 klasser i Holbæk²³; i Vordingborg var der i 1732 30 elever, men det blev tilføjet, at arbejdet var »alt for svært for tvende lærere«²⁴.

Endelig oplyser legatregnskaberne navne på den overvejende del af skolernes elever, idet kun et yderst beskedent fåtal af eleverne frabad sig støtte. Til belysning heraf tjener 15 lister over Ålborg skoles elever i perioden 1717-38²⁵. De er udarbejdet med oplysninger om elevernes standpunkt, men senere har en anden hånd tilføjet omfanget af den støtte de pågældende fik. Tilsammen gives der 1300 gange oplysninger om standpunkt og kun i 52 tilfælde fik eleven ingen støtte, men 6 af dem fik støtte ved anden lejlighed, så deres navne ville også være kendt, hvis man kun havde legatregnskaber at bygge på.

De 46 resterende elever falder i to grupper. Den ene udgøres af elever, der er optaget direkte i mesterlektien og efter som regel kun et års forløb dimitteret til universitetet, i flere tilfælde står der »patricius« ud for deres navn. Det er nærliggende at

tro, at de pågældende efter at have haft huslærer er sendt til afsluttende undervisning på skolen, og at familien har bekostet opholdet, så eleverne kunne fritages for den tidsrøvende sangtjeneste og koncentrere sig om bøgerne. Det ser ud som om enkelte elever, der havde gået i Ålborg skole i årevis, også finansierede det sidste skoleår selv. I alt omfatter gruppen en snes navne.

I den anden kategori træffes nogle få elever med dårlige evner eller med dårlig opførsel. Om 3 elever i nederste lektie hedder det 1726 med et Ovid-citat: Støtter sig til det forbudne og stræber altid efter det forkerte. Om en elev i 5. lektie 1737: Legemet er altid til stede, ånden altid fraværende. Forbigåelse ved legatuddelingen efterfulgtes ofte af, at eleverne forlod skolen. Af de 13 tilfælde, der er observeret i nederste lektie, forlod halvdelen hurtigt skolen og kun 3 nåede frem til dimission. Blandt de 15 ældre elever, der ikke fik støtte et år, blev 6 senere dimitteret, heraf en enkelt muligvis med patricius-status.

Legatregnskaber i almindelighed kan således betragtes som nogenlunde gode kilder til bedømmelse af skolernes størrelse. Det gennemsnitlige elevtal pr klasse findes ved at dividere det samlede antal af årlige legatmodtagere med antallet af optalte år og med antallet af klasser i skolen:

<i>Skoler</i>	<i>Modtagere</i>	<i>Klassetal</i>	<i>Optalte år</i>	<i>Elever pr. klasse</i>
Fredericia ²⁶	230	4	13	4,4
Fåborg ²⁷	333	2	14	11,9
Grenå ²⁸	526	2	37	7,1
Hjørring ²⁹	332	1	38	8,7
Holstebro ³⁰	365	2	25	7,3
Horsens ³¹	539	3	22	8,2
Lemvig ³²	244	2	17	7,2
Nykøbing M ³³	161	2	13	6,2
Nykøbing S ³⁴	524	1	37	14,2
Ringkøbing ³⁵	367	2	30	6,1
Rødby ³⁶	117	1	11	10,6
Sakskøbing ³⁷	439	1	40	11,0
Varde ³⁸	319	2	20	8,0

I alt nævnes 4496 navne fordelt på 556 klasser/år eller ca 8 pr. klasse.

Hist og her træffes en påstand om, at elevtallet viste faldende tendens i perioden. Rektor Bredal i Horsens udtalte fx denne opfattelse i 1732³⁹. Kildematerialet giver ingen bekræftelse derpå. Hvad specielt Horsens angår, er der tale om nedgang 1728-31: 30-29-24-19 elever, men i 1723 havde der kun været 15 elever, og i slutningen af 1730'erne voksede elevtallet igen år for år: 34-39-41-47. Da elevtallet kulminerede i 1739, syntes stiftsøvrigheden åbenbart, at det blev for meget for skolens 3 lærere

og benyttede lejligheden til at foreslå skolekommissionen, at der oprettedes endnu et hørerebende⁴⁰.

Alle disse tal – hvor uensartede de end måtte synes – viser i hvert fald, at der overalt er tale om små klasser, små skoler. Udsvingene kunne være store: I Skive havde latinskolen 1725-28 kun én elev⁴¹, samme situation opstod nu og da også andre steder (Varde 1712, hvor den ene elev var rektors egen søn!⁴²) ligesom klasser kunne stå tomme i længere perioder, fordi læreren var i miskredit (Slangerup »i mange år« op til 1736)⁴³. Rundt regnet må en halv snes elever pr lærer have været normen. Den gennemsnitlige klassestørrelse i sig selv har ingen større interesse, men tallet gør det muligt at få indtryk af latinskolernes samlede kapacitet. Vi ved nemlig, at der var i alt 153 klasser, og det samlede elevtal har derfor formentlig ligget på rundt regnet 1600 om året, og flere end 2000 kan der umuligt være tale om.

3. Dimission til universitetet

Et samlet elevtal på 1600, ja selv på 2000 virker ikke umiddelbart imponerende, men det er det dog i én henseende: Når man sammenligner med antallet af indskrivinger ved universitetet. Den årlige tilgang fra skolerne samt fra Odense gymnasium var nemlig i tiden 1701-39 gennemsnitlig 108.

Der må være en sammenhæng mellem elevtallet og studentertallet. Hvis fx alle elever immatrikuleredes, må den gennemsnitlige længde af skolegangen have været 1600: 108 = knap 15 år. Hvis eleverne gennemsnitlig søgte latinskole i 5 år, kom kun en tredjedel af dem til universitetet.

Det vil være af interesse at få klarlagt den virkelige sammenhæng mellem de to størrelser, eller sagt på en anden måde: at påvise i hvor høj grad skolegangen sigtede mod universitetet.

Universitetsmatriklens oplysninger om tilgang af ordinære studenter og privatister (om dem senere) kan opgøres på følgende måde for tidsrummet 1701-1739:

<i>Skoleby</i>	<i>Ordinære studenter</i>	<i>Privatister</i>
Ålborg	423	26
København	354	59
Viborg	302	27
Roskilde	274	29
Nykøbing F	213	15
Ribe	191	28
Århus	183	35
Helsingør	177	7
Slagelse	142	13
Odense	140	22
Nyborg	92	11
Nakskov	86	3

<i>Skoleby</i>	<i>Ordinære studenter</i>	<i>Privatister</i>
Vordingborg	76	0
Horsens	75	1
Randers	74	5
Kolding	73	1
Thisted	60	2
Kalundborg	57	8
Fredericia	56	4
Næstved	52	6
Sæby	52	4
Køge	40	7
Ringsted	37	4
Holbæk	33	6
Fåborg	27	1
Varde	23	6
Holstebro	22	1
Nysted	21	1
Hjørring	20	3
Ringkøbing	20	1
Kerteminde	19	5
Korsør	19	1
Svendborg	16	4
Maribo	15	1
Nykøbing M	13	1
Ebeltoft	12	2
Assens	11	2
Lemvig	11	1
Skanderborg	11	0
Mariager	10	2
Grenå	9	1
Slangerup	8	1
Sakskøbing	7	0
Vejle	7	0
Rønne = Bornholm	6	2
Skælskør	6	0
Stubbekøbing	2	0
Hobro	1	0
Rudkøbing	1	0
Ærøskøbing	1	0
i alt	3580	359

<i>Skoleby</i>	<i>Ordinære studenter</i>	<i>Privatister</i>
Odense gymnasium	397	
Egentlige privatister		827
Uoplyst	235	
i alt	4212	1199

Ålborg havde således landets mest produktive skole; forholdene i Odense var specielle derved, at der også foregik dimission fra gymnasiet, den overbygning til skolerne, der egentlig skulle have været oprettet i alle stiftsbyerne, men som kun i Odense kom i funktion. Der synes slet ingen at være blevet dimitteret fra Bogense, Middelfart, Neksø, Nykøbing S, Præstø, Rødby, Skagen, Skive og Store Heddinge. Tallene kan i øvrigt kommenteres på forskellige mere eller mindre afslørende måder: De 18 ringeste skoler leverede 1700-1739 i gennemsnit 1 student om året – tilsammen.

Der er en klar sammenhæng mellem skolernes klassetal og antallet af dimittender ikke blot i absolutte tal, men også sådan, at en forholdsvis større andel af eleverne gennemførte skolegangen i de store skoler end i de mindre. I 1714 var der 97 elever i Ålborg katedralskole⁴⁴; af disse blev 78 i årenes løb studenter eller 80%. De tilsvarende procenttal for de følgende år er: 1715: 77, 1716: mangler, da elevlisten ikke er komplet, 1717: 82, 1718: 85 og 1719: 81. Af de 490 elever, der optræder i elevlisterne fra 1714-38, dimitteredes 64%. Når procenten ved denne beregningsmåde bliver mindre, hænger det sammen med den hurtige udskiftning, der var af elever i nederste klasse. Eleverne i højere klasser er gengangere år for år, men tæller kun med én gang. I nederste klasse, »sinkelektien«, var eleverne nærmest på prøve, og mange forsvandt hurtigt. Respekten omkring de store skolars sinkelektie var ringe, og Sjællands biskop Peder Hersleb ytrede 1740 overfor rektor Sporon i Køge: »Første lektie har jeg altid holdt for at være de latinske skolers fordærvelse, thi de lokker en hob rå drenge til skolen til unytte, når forældre vil have dem i skole blot for at være af med dem og kaste deres tilsynspligt på andre«⁴⁵.

I Viborg blev 15 af de 17 elever i mesterlektien 1734 studenter; af 22 elever i femte lektie 1742⁴⁶ blev de 21 studenter. At disse store skoler var indrettet på at tilvejebringe studenter er åbenbart. Det samme gælder skoler med 3 klasser med undtagelse af Assens. Fra dem dimitteredes nogenlunde regelmæssigt et par elever årlig: Af 153 navngivne Horsens-elever 1718-1739 blev 63 studenter, svarende til 41%⁴⁷. *Både de store og mellemstore skoler gav undervisning, som førte frem til indskrivning ved universitetet.*

De 37 små skoler med en rektor og som oftest også med en hører, var meget forskellige indbyrdes. Skolerne i Vordingborg og Sæby ekspederede flittigt studenter til København, det samme gælder i nogen grad skolen i Holbæk, men til denne gruppe hørte også alle de skoler, der slet ikke dimitterede. Som forklaring på denne spredning kan kun angives lokale forhold: Traditioner, legatmidlernes størrelse, det dan-

ske skolevæsens effektivitet i den pågældende by, de enkelte læreres pædagogiske og menneskelige kvaliteter osv. *Med enkelte undtagelser sigtede de små skoler ikke mod dimission til universitetet.*

Skolerne havde ord for at spille en vis rolle som forskoler for de store skoler, så eleverne ikke behøvede at flytte til fjerne byer før de havde nået en vis alder. Dette var værdifuldt for den enkelte, men også på denne indirekte måde var de små skoler af beskeden betydning for tilgangen til universitetet. Mere præcise oplysninger om disse forhold kan tilvejebringes ved at kombinere oplysningerne om skolernes elevtal med oplysninger om indskrivninger ved universitetet:

Skoleby	kendte elever	dimission		Studenter som % af kendte elever
		lokalt	fra anden skole	
Hjørring	65	17	6	35
Varde	112	23	7	27
Ringkøbing	101	16	6	22
Holstebro	87	13	7	23
Grenå	138	9	3	9
Sakskøbing	128	7	1	6
Lemvig	67	3	4	10
Nykøbing S	125	0	5	4
Nykøbing M	55	0	8	15
Rødby	42	0	1	2
I alt	920	87	48	15

De elever der blev tvunget til at skifte skole på grund af skolelukningerne ved årsskiftet 1739/40 er ikke medtaget, da situationen var speciel. Blandt dem nåede 14 elever fra de anførte skoler på forskellig vis frem til universitetet. De bør medregnes, når det gælder en samlet opgørelse af de små skolers betydning. Det samme gælder 5 elever, udmeldt før 1739, der blev dimitteret privat. I alt bidrog de 10 skoler således mere eller mindre til at 154 eller 17% af deres elever blev studenter⁴⁸.

På de 10 skoler blev kun 87 elever ført helt frem til dimission, mens 833 elever modtog undervisning på lavere niveau. *Undervisningen i de små skoler foregik næsten udelukkende på lavt niveau.*

4. Privat dimission

Særlige problemer rejser sig i forbindelse med privatisterne. Foruden latinskolernes betydning som undervisningssted havde de også betydning derved, at rektorerne havde kompetence til at prøve privatister og forsyne dem med testimonium, hvis de skønnedes tilstrækkeligt kvalificerede. Studenterne kunne imidlertid også immatrikuleres, hvis de medbragte testimonium fra en fremtrædende person uden for lærer-

nes rækker, fx en velrenommeret sognepræst eller en professor. I Sommersted sogn i Haderslev amt oprettede sognepræst Peter Wøldike i realiteten en privat latinskole, der i perioden 1700-1739 fik knap 40 elever indskrevet ved universitetet⁴⁹.

Af universitetsmatriklen (eventuelt dekanens matrikel: DM) fremgår det nu og da, om en privat dimitteret havde testimonium fra en skole eller en privatperson. Som eksempel på det første kan nævnes Søren Basse, DM 1720: »a rectore scholæ Helsingor commendatus« og Arnold Schytte 1727: »e sch. priv.« Som eksempel på det andet kan nævnes Henrik Godske, DM 1723: »e privata institutione Hagerupii, pastoris Calundani« og Benedikt Mejer v Hitcher, DM 1724: »e priv. reverendi viri Eliæ Petræi, pastoris Ølstrup prope Rincopiam, filius consil. justitiæ Mejeri«.

I langt de fleste tilfælde savnes sådanne oplysninger imidlertid, men på anden måde synes et vist tilhørsforhold antydnet. Privatisterne anføres nemlig ofte i små hold ind mellem skolerne. I 1712 er der sådanne småhold efter registreringen af eleverne fra Odense, Christiania, Viborg, Ålborg, Nakskov og Holstebro. Undertiden har privatisterne ikke fået særskilt overskrift, men blot anmærkningen »e priv.« efter navnet, således 1735 i forbindelse med elever fra Roskilde, Ålborg, Viborg og Kerteminde. Tydeligst fremgår privatisternes tilknytning til skolerne af matriklens formulering i årene efter 1740, idet de nævnte småhold da ofte angives ved »E privata« + bynavn. I 1742 er der sådanne lokaliserede privatister efter skoledimittenderne fra København, Odense, Christiania, Nidaros, Bergen, Christianssand, Ribe, Århus, Slagelse og Randers. Efter Viborgeleverne anføres 4 studenter under overskriften »E privata eiusd. cum testim. Rector.«

Visse forhold gør, at man ikke føler sig helt overbevist om, at registreringssystemet blev gennemført med samme konsekvens de foregående år. Det virker således forvirrende, at nr 2 blandt de 4 privatister, der 1725 anførtes efter Københavneleverne, i dekanens matrikel har fået tilføjelse »Herlovianus«, altså fra Herlufsholm. Ligeså den uenighed, der ret ofte hersker mellem universitetets forskellige studentermatrikler. I den egentlige matrikel anføres eksempelvis Jacob Himmerig 1722 som privatist efter 3 elever fra Ålborg, men dekanen betegner ham »e sch. Nicop. Mors«. Han modtog leger i 1719 som elev i næstældste klasse i Ålborg, men ikke de følgende år.

S. Birket Smith erkendte uklarhederne under udgivelsen af matriklen og søgte at forklare dem i en note til side 194 i bind II; han måtte flere gange revidere sin opfattelse (II, 268, note 1; forord til bind II og forord til bind III), men nåede i realiteten ikke frem til nogen løsning på de forskellige problemer. Noget af forklaringen skal utvivlsomt søges i privatisternes uens baggrund:

Nogle er blevet undervist af lærere, der selv havde et længere universitetsstudium bag sig, og som dimitterede deres elever selv. Andre er blevet undervist af huslærere med mindre imponerende baggrund: nybagte studenter, evighedsstudenter eller mesterlektianere, der endnu ikke selv var blevet immatrikuleret. Disse privatister har måttet lade sig prøve af en rektor og har fået testimonium af ham. Men hertil kommer en tredje gruppe, der fik privat testimonium, skønt de havde modtaget deres undervisning i en latinskole. At dette kunne ske, kræver særlig forklaring – og der kan gives 3 forskellige. De dækker hver især over en hel række menneskeskæbner, selv om det her kun er muligt at anføre få og ufyldstgørende eksempler.

For det første var der elever, der efter at have fuldendt skolegangen af økonomiske årsager måtte afholde sig fra at rejse til København og tage ophold der for at blive immatrikuleret. Fra Rasmus Ærebos nedenfor refererede selvbiografi ved vi, at han var klar til dimission fra Næstved i 1701, men først fik råd til rejsen i 1704. Han bevarede kontakten med sin skole i de mellemliggende år, var formelt elev endnu og fik ordinært testimonium fra skolen 1704. I andre tilfælde måtte pengene tjenes fjernere fra skolen som degn, skoleholder, huslærer eller lignende. Var den pågældende målbevidst, lod han sig senere dimittere fra sin gamle skole eller som privatist fra den, som skæbnen tilfældigvis havde bragt ham i nærheden af. Mon ikke det gik sådan for Jacob Kollerup, der gennemførte skolegangen i Ålborg fra 2. til 6. lektie 1726-1738, men dimitteredes privat fra Slagelse 1740? Søren Beck avancerede tilsvarende 1723-1731 fra 1. til 6. lektie, forlod skolen, men dukkede op i mesterlektionen 1738 og dimitteredes ordinært det følgende år. Peder Bagge gik i Grenå skole 1719-1728, men dimitteredes først 1739 med testimonium fra sin gamle rektor, der nu virkede i Århus⁵⁰. Det kan ikke undre, at nogle ikke fik mulighed for eller fik taget sig sammen til at komme på universitetet. Det er vel forklaringen på, at en række elever med tilsyneladende ganske traditionelle skoleforløb ikke blev immatrikulerede. Fra Ålborg fx elever som Henrik Torsmark (Björn), elev 1714-1725, og Laurids Vidsted, elev 1719-1731.

For det andet kunne en elev have kvalifikationer, der var så diskutabel, at skolen for at undgå det prestigetab det ville være, hvis den pågældende blev rejiceret, lod ham optræde som privatist. Det mest illustrerende eksempel må hentes fra 1700-tallets slutning: Da Niels Christian Grundtvig i 1794 skulle opflyttes i mesterlektionen i Viborg katedralskole, ville rektor ikke længere lade skolen tage ansvaret for den for sømmelige elevs kundskabsmæssige niveau, men af hensyn til hans far blev der truffet en sindrig aftale: Eleven blev udmeldt af skolen, men fik som rektors og konrektors privatelev gratis undervisning i mesterlektionen! Af universitetsmatriklen fremgår det ikke, at han skulle være privatist, og det er muligt, at han efter at en del vanskeligheder med formuleringen af testimoniet var overvundet, blev dimetteret på normal vis⁵¹. Fra den behandlede periode er der ingen sikre eksempler af denne art, men man kunne godt have mistanke til Mikkel Pedstrup, der opførtes som privatist 1735 efter studenterne fra Ålborg, hvor han havde været elev siden 1731. Ligeså til Henrik Esbach, privat dimetteret fra Hjørring 1723 efter at have været skolens elev siden 1711.

Endelig er der enkelte eksempler på, at elever bag deres rektors ryg har erhvervet privat testimonium, formentlig fordi rektor ønskede at holde dem ved skolen længere end de selv fandt nødvendigt. I 1716 blev 3 studenter indskrevet privat ved universitetet efter at de havde opnået deres rektors tilgivelse for, at de uden hans viden havde søgt at blive immatrikulerede⁵².

Antallet af privatister var stort, i perioden 1701-1739 ca 1200, heraf er ca 375 anført i forbindelse med latinskolerne i Danmark, men kun 45 i forbindelse med de 37 små skoler med 1-2 klasser. Det er imidlertid sandsynligt, at en endnu større del af de 1200 privatister fik deres testimonium efter et kortere privat ophold i en skole eller hos en rektor. Den faste takst for privat dimission var 10 rdl, et formidabelt beløb

for de fleste rektorer. Det ville være forkert at antyde, at honoraret gjorde erhvervelsen af testimonium lettere, men det gjorde i hvert fald nogle rektorer mere velstående. Rektor Jacob Baden i Vordingborg indrømmede i 1732 lidt kryptisk overfor biskop Worm, at det bidrog til at fordoble hans indtægter: »Skønt Deres Højærværdighed selv ser, at min årlige visse løn ikke nær kan være 200 rdl, så har jeg dog derudi kendt Guds underlige forsyn, at mig sådanne disciple er sendte, som jeg for min å parte flid kunne have noget af, så jeg med det og (det andet) uvisse af byen har kunnet nå årligen imod 400 rdl«⁵³ Bemærkelsesværdigt er, at universitetsmatriklen slet ikke henfører privatister til Vordingborg. Det gør det ikke lettere at bedømme de små skolars betydning som adgangsvej til universitetet, men Vordingborg var trods alt den største og mest betydningsfulde af alle de små skoler, og det må fastholdes, at som helhed betød de små skoler meget lidt som forberedelse til universitetet.

5. Skoleskift

Nogle af de små skoler opfattedes i samtiden med stor selvfølgelighed som forskoler til de store skoler; det gælder således skolerne i Skive og Hobro⁵⁴, men det er ikke det samme som at skoleskift var almindelige. De elever, der blev student efter at have skiftet skole, lader sig efterspore, hvis navnet ikke er for almindeligt. Det er vanskeligere at få indtryk af, hvor mange elever der søgte fra en lille skole til en stor *uden* senere at blive dimitteret. Materiale fra Ålborg kan i denne forbindelse give et fingerpeg: For 2 tilfældigt valgte år: 1720 og 1730 er det optalt, hvor mange af de enkelte klassers elever, der senere blev dimitteret:

klasse	elever 1720	heraf dimitteret	rest	Elever 1730	heraf dimitteret	rest	dimitteret i %
6	22	22	0	20	19	1	98
5	12	12	0	12	9	3	88
4	11	9	2	14	10	4	76
3	9	8	1	13	9	4	77
2	8	6	2	15	8	7	61
2-6	62	57	5	74	55	19	
1	15	5	10	18	4	14	27
	77	62	15	92	59	33	

Af de 24 elever fra 2.-6. lektie, der ikke blev dimitteret, var 16 oprindelig startet i skolens nederste klasse. Tilbage af skolens 136 elever i de 5 øverste klasser bliver således kun 8, som ikke dimitteredes og som blev optaget på et af disse klassetrin; de må oprindelig være blevet undervist privat, på andre store eller i enkelte tilfælde på

små skoler. *Kun yderst få elever optoges i de højere klasser uden senere at komme på universitetet.*

Overflyttede elever, der ikke nåede frem til dimission, må derfor især søges i nederste lektie, selv om man ikke på forhånd skulle tro, at de havnede på så lavt niveau. Men det gjorde trods alt nogle. Rektor Anders Langgård i Nykøbing Mors oplyste 1736⁵⁵, at der de 10 foregående år var sendt 18 elever til andre skoler, heraf 11 til Ålborg. Det er kun lykkedes at identificere 8 af dem, og det viser sig, at 4 optoges i nederste lektie og snart gik ud igen⁵⁶. De øvrige optoges i højere klasser og nåede alle mesterlektionen⁵⁷. Som elev her døde den ene, 2 blev indskrevet ved universitetet og den sidstes forhold kendes ikke⁵⁸.

Det store antal af fraflyttede elever meddeles af Nykøbingrektoren med en vis stolthed eller i hvert fald som en acceptabel forklaring på, at elevtallet var faldet til 10. På samme måde spores en vis stolthed i de oplysninger om dimission til andre skoler, som anføres i Nykøbing Sjællands regnskabsbog 1692-1739⁵⁹: 3 kom til Roskilde, 2 til Sorø, 1 til Frederiksborg og 1 til Helsingør. 3 af dem ses ikke blandt immatrikulerede. Listen er i øvrigt ikke fuldstændig, idet i hvert fald yderligere en elev (Niels Brun) kom til Helsingør og blev student derfra.

Hvor mange elever, der skiftede skole, kan ikke siges, men det var tilsyneladende mere almindeligt nogle steder end andre. I forhold til antallet af kendte elever er der således langt flere eksempler på skoleskifte fra Hjørring og Nykøbing M end fra Sakskøbing og Grenå. Taget under ét har omfanget været ringe. Blev kun 5% af småskolernes elever studenter fra store skoler, søgte vel højst et tilsvarende antal skolerne *uden* at få eksamen.

Alligevel kunne det give anledning til mishagsyttringer. Rektor Morten Vintmølle i Randers foreslog 1732 at flytning blev forbudt, da lærerne ikke kunne forhindre eleverne i at skifte skole med de sædvanlige disciplinærmidler⁶⁰, og rektor Jens Paludan i Ringsted indgav samme år følgende reformforslag: »At de disciple, som uden årsag af egensindighed løbe fra en skole til en anden eller ganske kvitterer bogen, når de har forset sig mod den skikkelighed, de bliver holdte til og følger de lærer, de selv inklinerer for, måtte tilholdes i det mindste at betale den skole, de løber fra, hvad beneficier de af den har nydt og oppebåret«⁶¹.

Nogle rektorer var således stolte og andre bitre over at elever skiftede skole. Forskellen beror på de forskellige årsager, der var til skiftet. Det var selvfølgelig acceptabelt, at en elev skiftede skole for at lære mere. Rektor Niels Sporon i Køge oplyste i 1732, at eleverne ofte skiftede skole 2-3 gange, men det fremgår også af skrivelsen, at »bortgangen« fandt sted i de vakante tider – altså når de ikke havde nogen lærer⁶². Lærerne kunne i øvrigt have så nært forhold til deres elever, at de fulgte med, hvis læreren flyttede. Da Ole Kamp efter ansættelse i Nykøbing M blev hører i Ålborg, overtalte han Ville Højbergs forældre til at lade drengen følge med; så vidt man forstår skulle Kamp tage sig af ham for en mindre godtgørelse⁶³. Når samtidig (1723) Peder Vilse og Mikkel Feld flyttede fra Nykøbing skole til Ålborg, har Ole Kamp nok også andel deri. Det skete også, at elever senere vendte tilbage til deres »hjem-skole«. Thomas Kradepol gik i Sakskøbing skole fra 1723 til 1732, de sidste år som duks. I 1735-regnskabet dukker han op igen med bemærkningen »som skolen et par

måneders tid flittigt har frekventeret«. Også de næste to års regnskaber indeholder hans navn, og 1737 dimitteredes han⁶⁴. Hvor han tilbragte årene 1733-1734, vides ikke.

Det må være forekommet, at en elev kom i misforhold til en lærer, en uholdbar situation, når man blev undervist af samme lærer i alle fag; et skoleskifte kan i så tilfælde have været til gavn for både elev og lærer – og nødvendigt for eleven, hvis han skulle gøre sig håb om gode legater! Mere betænkeligt var det naturligvis, hvis det lykkedes en elev efter bortvisning på grund af dårlig opførsel at blive optaget i en anden skole. Laurids Poulsen, eneste søn af »en fattig enkemoder, boende på landet i Sjælland«, kom på grund af slagsmål til at skifte skole flere gange. I 1728 befandt han sig i Varde, hvor høreren Ole Bagger klagede til rektor over, at eleven forsømte korsangen. Rektor gav ham »nogle hug«, men bagefter opsøgte eleven Ole Bagger på kirkegården og kom i slagsmål med ham, hvilket førte til ny bortvisning⁶⁵.

6. Undervisningen i de små skoler

Undersøgelsen har vist, at det i realiteten kun var de store skoler, der sigtede mod universitetet. Satte man et barn i en lille skole, kan man ikke have haft universitetet i tankerne, men må have sigtet mod noget andet – og så fik skolen i ny og næ en student ud af det som en slags biprodukt. Det vil være svært at tro, at eleverne kom for at lære latin. Latin uden dimission var ikke meget bevendt.

Det er da også et spørgsmål, hvor meget af skoletiden der i virkeligheden gik med at lære latin. I 1732 oplyste Skagen skoles rektor, at »i samme skole efter gamle mænds sigelse, har ej været på mange år uden tvende, som har lært latin«⁶⁶; i 1737 var det lykkedes at bevæge en enkelt dertil⁶⁷. I Ebeltoft og Hobro læste de fleste dansk⁶⁸, i Præstø alle på nær et par stykker⁶⁹; i Store Heddinge læste 13 elever dansk i 1738, mens 4 var begyndt at læse lidt latin⁷⁰.

En række indirekte vidnesbyrd om undervisningen har vi fra andre byer: I Rønne indkøbte skolen 1732 3 abc-bøger á 4 skilling⁷¹. I Nykøbing M læste i hvert fald 3 af de 9 elever katekismus på dansk⁷² og påfaldende mange af skolens elever måtte som nævnt optages i nederste klasse, hvis de overflyttedes til Ålborg skole. Da latinskolen i Sakskøbing lukkede, overdroges latinbøgerne til de elever, der havde haft dem til låns, mens danskbøgerne overgik til den nye kristendomsskole⁷³.

Indtil 1721 modtog eleverne i Nykøbing S ofte bøger i stedet for penge på den årlige legatuddelingsdag. Begynderbøgerne i latin: Donat og Aurora, uddeltes i 32 eksemplarer i årene 1703-21. 12 elever fik bøger ved første uddeling de deltog i, men 18 fik først bøgerne ved anden, en ved tredje og en ved femte uddeling. Legatbogen anfører eleverne i rækkefølge fra duks til fuks, i 1703 fik nr 10 i rækken begyndelsesbøgerne, mens nr 11 først fik det følgende år. Det må følge heraf, at 6 af skolens 16 elever i 1703 ikke læste latin⁷⁴.

Rødby skoles regnskabsbog er af særlig interesse, fordi den blev overtaget og videreført af den dansk skole, da den latinske blev nedlagt. I 1739 fik 12 elever del i stipendierne; da den danske skole året efter uddelte hjælp, var antallet af modtagere vokset til 19. Det bemærkelsesværdige var, at kun 3 af de gamle latinskoleelever

havde forladt skolen. Det var Jørgen Påskesen, elev siden 1730 og skolens duks siden 1738, samt et par elever, der havde søgt skolen siden 1733 og 1735, men i 1739 kun havde beklædt 6. og 7. pladsen ved legatuddelingen. 9 elever gled uden videre over i den danske skole; 3 blev der et år, 3 blev der 2 år, 2 blev der i 3 år og én i 4 år⁷⁵. Denne skole fortsatte således naturligt latinskolens virke, og noget tilsvarende var tilfældet i Holbæk, hvor 13 af latinskolens 24 elever formentlig kom i kristendomsskolen efter reduktionen. Sagt på en anden måde: *Eleverne var ikke kommet for at lære latin.*

I mange af de små skoler, ja måske endda i de fleste, blev der vel givet latinundervisning, men hverken i så stort omfang eller på så højt niveau, som man i eftertiden har forestillet sig. Ofte var det i skoler med 2 klasser arrangeret sådan, at danskundervisningen fandt sted i nederste, latinundervisningen i øverste klasse – og mange steder gik kun få elever i øverste klasse. Hist og her – som fx i Skagen⁷⁶ og Præstø⁷⁷ – lagde rektorerne pres på forældre og elever for overhovedet at få nogen til at læse latin.

Noget egentlig avancement fra klasse til klasse var der ikke tale om alle vegne. I Sæby brød folk sig ikke om høreren og satte derfor oftest deres børn i rektors klasse; forkundskaber synes derfor ikke at have været påkrævet. Af de 50 elever, der 1720-1739 optoges i Holstebro skole, begyndte halvdelen direkte i øverste lektie, og alderen spillede i denne forbindelse ingen rolle. Af de 25, der kom i høreren klasse, kom kun et fåtal i rektors klasse bagefter: 3 efter 3 års forløb, 1 efter 8; andre sad 8 år hos høreren uden at komme videre. Der var altså ikke tale om at blive flyttet op, når man kunne læse og skrive⁷⁸.

I Ringkøbing ses det samme forhold endnu tydeligere: Til og med 1727 anførtes i legatbogen, om eleverne søgte rektors eller høreren klasse, og også her begyndte en række elever skolegangen hos rektor, mens andre gik årevis hos høreren uden nogensinde at komme i øverste klasse. Rektors søn Bertel Agerholm kom som 4-årig i øverste klasse, Christoffer Fjord ligeså som 9-årig, Niels Benjaminsen som 8-årig. Af 50 elever skiftede kun 7 klasse, mens 24 kun træffes i mesterlektien, 19 kun i hørerlektien⁷⁹.

I de små skoler var således undervisning i dansk almindelig udbredt og undervisning i latin mulig at få for dem, der ønskede det. Man må forestille sig, at der også blev dyrket lidt skrivning, og det var et udbredt ønske at få knyttet særligt kyndige skrivemestre til skolerne⁸⁰. I forbindelse med kirketjenesten blev der både givet sang- og kristendomsundervisning, men andre fag træffes kun sporadisk og kun som en slags særundervisning for elever, der virkelig sigtede mod universitetet. Sådan må det betragtes, når rektor Ål i Hjørring kunne oplyse, at hans fire elever beskæftigede sig med retorik, logik, fysik, metafysik, græsk og hebræisk⁸¹. I store og mellemstore skoler spillede disse fag derimod reelt en rolle.

I samtiden var det velkendt, at latinundervisningen blev forsømt mange steder. I 1736 forsvarede skolekommissionen planerne om skolenedlæggelse med, at mange var så små, »at fast ingen disciple mere blive oplært i latin«⁸², og en forestilling fra biskop Worm fra foråret 1736 indeholdt følgende passus: »Vi finder det ikke nyttigt, at en del skoler skal kaldes latinskolers, da der aldrig læres et ord latin i dem,

og os synes det vil være ungdommen tjenligere, at de til gavns og med flid undervises i det danske, end om de går i en såkaldt latinskole uden at lære det ene eller det andet»⁸³.

7. Latinskolerne som forsorgsinstitutioner

Siden de små skolars elever ikke i almindelighed skulle studere, kan man godt forstå, at de vægrede sig ved at lære latin, og man kunne spørge, hvorfor så mange trods alt lod sig overtale dertil. Og hvis de havde danskundervisning som mål, hvorfor foretrak de så ikke den langt rimeligere udvej at søge den danske skole? Sådanne fandtes trods alt i så godt som alle byer. Svarene hænger sammen: Man gik ikke i den danske skole, fordi det kostede penge, og det der kunne virke tillokkende ved latinen, var den større andel af skolens beneficiar, som kyndighed heri traditionelt berettigede til. De fleste latinskoler var i virkeligheden først og fremmest sociale institutioner, hvor børn kunne forsørges nogle år, indtil de blev gamle nok til at tjene til livets ophold på anden vis.

Alle latinskolerne – store som små – lindrede efter bedste evne den fattigdom og nød, som herskede blandt eleverne. En stor skole som Viborg katedralskole havde et alsidigt sortiment af hjælpemuligheder og sørgede godt for eleverne⁸⁴: Der blev hvert år indkøbt store mængder vadmel (i regnskabsåret 1742-43 488 alen) til eleverne, beregnet til de lange sorte kjortler i stil med præstekjoler, som de skulle gå i. Der gik 6-10 alen til en kjortel, og det ser ud som om de alle fik én hvert år. Farveren fik betaling for at »sværte« tøj og skrædderen for at udskære det i passende stykker, men der er ikke noteret udgifter til syløn, så formodentlig har eleverne selv måttet rimpe stoffet nødtørftigt sammen. Skolen betalte også elevernes fodtøj og udleverede årlig 35-40 par sko. Skolen bekostede lægehjælp og medicin, når elever var syge; i de to regnskabsår 1741-43 kom det en halv snes elever til gode, men det skete næsten hvert år, at en elev døde og skolen bekostede da alle udgifter i forbindelse med begravelsen. Skolens regnskabsbog sonderer mellem udgifter og indtægter i penge og i korntiender. De hidtil nævnte udgifter var »i penge«. Kornindtægterne svingede en del, men beløb sig 1742-43 til 363 tønner rug og 371 tønner byg, og havde altså en betragtelig størrelse. 250 tønner tilkom skolens lærerkorps, mens 335 tønner gik til det store kostlegat, der sikrede 14 elever 2 solide måltider hver dag med flere retter mad og øl i passende mængde dertil. Tilbage blev ca 150 tønner korn, som deltes ud til 55 elever. Når disciple var parat til at rejse til København for at blive indskrevet ved universitetet, udbetalte skolen 4 rdl til dem, der havde behov derfor – en formidabel sum, som både dækkede udgifter til rejse og til livets opretholdelse i flere måneder.

Det foregående har drejet sig om fordelingen af *skolens* indkomster, men såvel lærere som elever havde også »egne indkomster«. *Elevindkomsterne* bestod i den lønnede løbedegnetjeneste, i legater og i skolekorets og skolemusikkens medvirken ved dåb, bryllup og begravelse. Desuden var der indsamlinger i kirken og på byens gader: I alle byer drev latinskoleelever tiggeri; det var simpelt hen et privilegium, de havde. I 1740'erne skete det i Fredericia ved middagstid hver onsdag og fredag samt på alle helligdage. Så stod 2-3 elever ad gangen uden for folks døre eller i portene til

de større gårde og sang: »Panem propter deum«, »Brød for Guds skyld«, og når de havde fået en almisse »Deo gratias«, »Gud ske tak«⁸⁵.

Op til de store helligdage afløstes »middagstiggeriet« af »højtidstiggeriet«; så optrådte skolen med kor og orkester og drog med lærerne i spidsen gennem byen for at samle ind. Hvad man fik af madvarer, blev straks fordelt og spist, men fik man penge, opbevarede rektor dem til den årlige uddeling: Eleverne måtte i almindelighed nøjes med en tredjedel eller en fjerdedel af pengene, for lærerne skulle have noget og musikanterne – som regel, men ikke altid elever – skulle have et særligt honorar. Højtidstiggeriet fandt sted de 3 højtidsaftener: Mortensaften, juleaften og helligtrekongersaften. Mange steder, fx i Fredericia, Middelfart og Sakskøbing⁸⁶, tog man nytårsaften med som en fjerde højtidsaften. Det skete, at sabbatsordningen kom på tværs af »korumgangen«; 1737 faldt mortensaften på en søndag, men biskoppen gav Viborg skole lov til at afholde »mortensdagsaftenmusik« i stedet⁸⁷. Uden problemer var indsamlingerne ikke, og den folkelige opbakning var aftagende. Juleaften 1702 skrev Ålborgbiskoppen Jens Bircherod i sin dagbog: »Jeg måtte ynke de fattige skolepersoner, som denne aften i stor regn og slud gik om og sang på vore gader for såre liden fortjeneste, eftersom indvånernes gavmildhed mer og mer aftager«. En senere Ålborgbiskop, Frans Thestrup, foreslog at hjælpe eleverne ved at lade borgere, der var uvillige til at spendere noget de fire højtidsaftener, taksere af magistraten⁸⁸! Korumgangen blev forbudt ved forordningen af 17. april 1739 § 60, fordi den i højere grad gav anledning til en og anden usømmelighed end til pengehjælp. I Viborg mente man nok, at man kunne fortsætte indsamlingerne i det mindste året ud, men for en sikkerheds skyld bad rektor dog biskoppen om godkendelse af »korgang på de tilstundende 3 hellige aftener, nytårsaften iberegnet«. Det blev et afslag⁸⁹. Højtidstiggeriet fortsatte hist og her trods forbudet, der blev gentages flere gange. 1756 blev middagstiggeriet forbudt, men også det fortsatte flere steder, i Fredericia således frem til 1791⁹⁰. Det bedre borgerskabs moralske pligt til at give en elev eller to et måltid mad på en fast ugedag holdtes også i live århundredet ud.

Viborg katedralskole var nok den latinske i landet, der bedst var i stand til at dække de fattige elevers behov. Andre skolars hjælpemuligheder var færre, og der var store udsving fra skole til skole. De elevindkomster, der kunne flyttes: De såkaldte »visse« indtægter såsom legater, degnepensioner og tiendeindtægter, blev opgjort i forbindelse med skolelukningerne i 1740. Knyttede disse oplysninger sammen med elevtallet, får man et vist indtryk af forskellighederne. Som eksempel kan forholdene ved 3 vestjyske skoler tjene:

<i>Skoleby</i>	<i>Elevindtægter</i>	<i>Gennemsnitligt elevtal</i>	<i>Støtte pr. elev pr år</i>
Holstebro	67 rdl	14,6	godt 4 rdl
Lemvig	26 rdl	14,4	knap 2 rdl
Ringkøbing	5 rdl	12,2	knap 1/2 rdl

De »visse« indtægter viser trods alt betydelige udsving fra år til år som følge af udsving i høstudbytte, kornpriser, betalingsevne osv. Desuden betød udsving i elevtallet meget for forsyningen. I Slingerup stod der 23 rdl til disposition for eleverne, mens høreren måtte nøjes med 11 tdr korn og 8 rdl, i alt ca 20 rdl. I 1730'erne havde skolen kun et par elever, og hvordan man kom ud af det med hinanden, da der i 1736 kun var en elev i skolen, er svært at forestille sig.

Om støtten i Viborg tør man næsten bruge glosen »tilstrækkelig«. Ved andre skoler lykkedes det kun nødtørftigt at holde liv i eleverne. Rasmus Ærebo giver i sin selvbiografi indblik i, hvordan en elevs situation kunne udvikle sig: Efter at have mistet sin far flyttede han 1696 til en onkel i Næstved, blev optaget i latinskolen og samtidig antaget som tjenestedreng hos kapellanen. I løn fik han skolebøger og logi; kosten indtog han hos onkelen, indtil denne stak til søs. Derpå gav 2 borgere ham hver mad en dag om ugen, mens han sjældent fik noget de øvrige dage. »Denne elendige og forskrækkelige sult blev så stærk, at jeg ønskede engang, da jeg så at der blev sat et halvt fad byggrød for en hund, at jeg var i hundens sted... Jeg blev så ved at sulte, indtil jeg omsider hos godtfolk fik 2 dages kost til, og efter omtrent et års forløb den femte dags kost... Den hunger jeg udstod, kan ingen sige; især de to dage om ugen, da jeg ej havde fået noget at æde, forårsagede at jeg faldt ned i en hidsig feber... Da jeg nu var kommen mig igen, fornam nok min rektor, hvoraf sygdommen rejste sig...«. Rektoren sørgede herefter for kosten de sidste 2 ugedage. 1701 var Rasmus Ærebos skolegang slut, men da han hverken havde penge eller tøj, måtte han påtage sig degnetjeneste, privatundervisning mm indtil han 1704 havde sam-

Viborg skoles regnskab for skoleåret 1742-1743 omtales i teksten. Her vises en side deraf. Øverst er anført navne på de sidste 4 af de 59 elever, der modtog støtte i form af korn. Udgifterne i penge omfattede ca 10 rdl til indkøb af 6-7 supplerende tønder korn, 108 rdl til uddeling blandt eleverne på St. Thomæ dag, 6 rdl til offer til provst og kapellan, 16 rdl til farveren for at sværte vadmel, 8 rdl til løn for kantor og kusstode (sanglærer og pedel), 15 rdl til monsr. Horneman til fordeling blandt musikerne. Derpå følger udgifter til en række elever: Begravelse, pleje og medikamenter under sygdom. Skrædderen fik 1 mark 8 skilling for at afskære vadmel. Befordring af 4 breve til Thy, vedrørende skifte og restancer: 1 mark. Indkøb af 488 alen vadmel af forskellig kvalitet ca 52 rdl. Derpå begynder rækken af navne på elever, der har fået fodtøj med henvisning til den side i kvitteringsprotokollen, hvor de har kvitteret for modtagelsen; foruden de 3 anførte fik endnu 24 elever et eller i enkelte tilfælde 2 par sko. Endelig indkøbte skolen en bog papir til 4 års regnskaber og et landkort over Europa. Skolens samlede indtægt i penge var 287 rdl, udgifterne beløb sig til 251, så 36 rdl kunne overgå til næste års regnskab. 30. september 1743 underskrev rektor Ostenfeld regnskabet. – Mons. Horneman var så vidt vides skolens kantor, 1745 kapellan i byen, senere præst i Marstal og ifølge Wiberg et sandt geni til musik. (»Regnskabsbog 1725-73« har nummer 35 i C-634, Viborg katedralskoles arkiv, i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg).

let nok sammen til at han kunne tage til København; først nu blev han dimitteret og formelt udskrevet af skolen⁹¹. – Tilsvarende forløb kan man forestille sig udspillet i Hjørring, hvor rektor Didrik Madsen Buch 1707-16 underholdt en del af de fattigste disciple med kost, kammer, seng, lys og varme⁹².

De fleste vidnesbyrd om støtten til eleverne er kortfattede og nøgterne, men de er utallige: Skolernes regnskaber indeholder næsten ikke andet. Ved de årlige uddelinger fik hver elev sin part af de disponible midler fra legater (»rentepenge«), indsamlinger (»tavlepenge«, »diskantpenge«, »sangpenge«), kirkelige tjenester (»ligpenge«, »brudepenge«) og afgifter til skolen (»degne pensioner«). Ved uddelingerne fik ældre elever større beløb end yngre, og der toges et vist hensyn til elevernes dygtighed og behov, men alle havde deltaget i sang og indsamling, og stipendierne tilkom derfor i princippet alle, både de mere velstående elever og de fagligt svage. Støtten blev i de fleste tilfælde udbetalt i form af penge eller korn, men betragtelige beløb brugtes også ved mindre skoler til at arrangere fællesspisning eller til indkøb af fornødenheder:

I Ringsted spiste »ved skolen« (= på skolen?) rektor, de to hørere og 8 elever, mens 10-12 andre fik hjælp til kost, klæder og bøger. Hørere og elever i Kalundborg havde »fri kost«⁹³. I Grenå uddeltes store mængder stof (1718 104 alen vadmæl, 63 alen lærred og 80 alen blårlærred) foruden penge og korn⁹⁴; i Varde fik 1720-30 15-18 elever klæder hvert andet år⁹⁵. I Varde var der indkøbt 7 skolebøger til udlån til fattige elever⁹⁶; noget tilsvarende var situationen i Kolding⁹⁷. I Sakskøbing købte rektor 1737 16 bøger godt papir for 1 rdl 2 mark af ligpengene; det skulle »anvendes til samtlige disciples nytte..., hvortil jeg blev foranlediget af nogle disciples trang, der af mangel på papir eller penge til papir ej kunne ekspedere deres sager«⁹⁸.

Støttemulighederne var siden midten af 1600-tallet bestandig svundet ind og hen imod 1740 lidet bevendt i mange små byer. Ved de store skoler kunne støtten nok være omfattende for de enkelte elever, men den kom stadigt færre til gode. Det kostlegat, der i 1740'erne sikrede 14 elever kosten i Viborg, var oprindelig beregnet for 30 elever, og tilsvarende var andre beneficier svundet ind. Det mere eller mindre påtrængende tiggeri fik en større rolle at spille; der kom noget forhutlet over skolerne, og de fattige elevers forhold blev stedse mere iøjnefaldende.

Biskop Oksen i Århus erklærede i 1732 overfor den netop nedsatte skolekommission, at »ikkuns lutter fattige almissebørn occuperer de publike skoler«⁹⁹. Det var dog først i 1737, efter at etatsråd Andreas Hojer havde kommenteret kommissionens forordningsudkast, at en drøftelse af elevernes økonomiske vilkår fandt sted. Hojer foreslog en tilføjelse med følgende indhold: De mange legater havde medført, at undervisningen bebyrdedes med en del personer, der ikke alene var fattige, men desuden lidet bekvemme til studeringer, ilde optugtede og vante til store udyder, i det mindste til et forargeligt tiggeri; derfor »vil vi allernådigst, at efterdags ingen ringe borgers, landsbydegns, substituts, håndværksmands, bondes eller anden ringe og fattig mands søn i latinskole må antages, med mindre han selv har evne til at holde sig i skolen, eller og det befindes, at han med et usædvanligt ingenio er begavet«.

Dette var efter kommissionens opfattelse at gå alt for vidt; man henviste til, at mange legater jo netop var indstiftet for at fattige skulle have en chance; specielt var

man betænkelige ved at lade degne indgå i listen over »uønskede forældre«, da mange degne var »smukke og velstuderede mænd«. Hvis embedet nu blev vist foragt, ville det for fremtiden blive svært at skaffe gode degne.

Senere erklærede biskop Hersleb, at degnene ikke burde nævnes direkte: De betalte alle en afgift, »degnepension«, til latinskolerne og måtte derfor have et vist krav på at få deres børn optaget. Men i øvrigt var han enig med Hojer: »At publikum skal ved stipendier ganske forsørge, klæde og føde rent fattige, som selv intet kan hjælpe og ofte lidet due – og det på et uvist håb (om at) de ikke midt i deres løb ... selv kvitterer bogen, bliver soldater, underofficerer, tingbude, høkere, øltappere og kromænd og dagdrivere, det er ganske ingen fornødenhed«. Da tillige kongen fandt tankegangen rigtig, optoges Hojers tilføjelse i modereret form som § 19 i forordningen af 17. april 1739¹⁰⁰: Stipendier havde hidtil lokket fattige folk, endog bønder, til at sætte deres børn i skole, men for fremtiden skulle det ikke stå enhver frit. Blandt børnene »af ringe, gemene og fattige« måtte der forlanges særlige evner; præster og andre, der havde mange sønner, måtte udvælge de mest egnede til skolegang og sætte resten af børneflokkene i vej på anden måde.

8. Elevernes kirkelige arbejde

Latinskolenes tilknytning til kirken var tæt. Såvel lærere som elever regnedes for gejstlige om end med beskeden rang, og de mange bestræbelser på at skaffe eleverne lange sorte kjortler skyldtes ikke omsorg for elevernes velbefindende, men nok så meget at de skulle »være deres stand og profession lig i klædedragt«¹⁰¹. En forudsætning for at latinskolenes elever modtog støtte, var at de deltog i et slidsomt og tidskrævende arbejde i kirken. Først og fremmest skulle eleverne synge i kor ved alle kirkelige tjenester, og dem var der mange af: I Ringsted hed det i 1732: »De kirkelige tjenester skolen har at opvarte, er foruden sangen alle søndage og hellige dage samt om onsdagen og fredagen så tit gudstjeneste i kirken forrettes, og desuden at forrette sangen ved barnedåb og brudevielser som sker på tider, når ingen gudstjeneste er«¹⁰². I Skælskør var der foruden de egentlige gudstjenester froprædiken og aftensang alle hverdage, skriftemål onsdag, fredag og lørdag og yderligere katekisation om tirsdagen¹⁰³. I samme omfang virkede skolekoret i alle andre byer.

Korets medvirken ved begravelser skete mod betaling. I større byer havde man en officiel taksttabel, så man kunne vælge fx mellem »hel« og »halv« skole. Pengene tilfaldt skolen, der førte nøje regnskab over dem og dermed over dødsfaldene i byen. Det ser ud som om medvirken ved bryllup skete efter mere private aftaler; det gjaldt i hvert fald, hvis brylluppet ikke fandt sted i kirken, men i hjemmet. Betalingen indgik ikke i regnskabet ved alle skoler, men kunne fordeles straks. Nogle skoler kunne opvarte både med sang og musik, og eleverne var ivrige efter at deltage, idet de kunne regne med god mad og rigeligt at drikke under festlighederne.

Biskop Hersleb foreslog 1732 fra Christiania nogle ændringer i korets virke, og man får derigennem fornemmelse af nogle af de daglige problemer¹⁰⁴: For at »korsang, brudevielse, ligbegængelse etc. ej skulle som hidtil spille alt for megen tid, måtte hørerne med nogle få disciple skiftevis dele korsangen hver dag mellem sig: Brudevielse i kirken måtte holdes i korsangstimen. Til brudevielse i husene om afte-

nen skulle skolen ej komme, førend læsetimen er til ende. Til ligbegængelse måtte ej ringes længere end én time...«

Korets virke forudsatte daglig sangundervisning, ofte en time i forbindelse med frokostpausen. Ved mange skoler udløste opgaven som kantor et ekstra honorar til en af lærerne eller i sjældne tilfælde til en af de ældste elever. Skolemusikken og -sangen nød stor respekt. Rektor Bernhard Schnabel i Roskilde kunne således foreslå, at de der havde været ved musikken, blev behandlet med nogen lemfældighed ved eksamen; han var af den formening, at »den der synger vel sjældent læser vel; sådanne gør skolerne den allerstørste tjeneste og at jage dem bort, når de har afsunget, er hårdt. De kan blive gode degne«¹⁰⁵.

Tilbage til den egentlige skoleundervisning blev der et par timer hver formiddag og eftermiddag. Onsdag og lørdag repeterede eleverne de foregående dages stof om formiddagen og fik fri forholdsvis tidligt om eftermiddagen. 1732 foregik undervisningen i Horsens fra kl 8 til 10; der var undervisning i musik fra 13 til 14 og derpå almindelig undervisning fra 14 til 15; mandag, tirsdag, torsdag og fredag desuden fra 15 til 17¹⁰⁶.

En anden kirkelig opgave løste eleverne derved, at de ældste fik pålagt opgaver som degn. Mest omtalt er løbedegnetjenesten, hvorved landsbykirker i det nærmeste opland blev betjent af en elev, der vel ikke netop kom løbende, men som dog måtte tilbagelægge adskillige kilometer frem og tilbage for at stå præsten bi på helligdage og nu og da også på en hverdag; de tilhørende indtægter var ganske gode. I Ribe stift skete det endog, at latinskolens disciple prædikede »rundt omkring«. Det fandt biskop Anchersen forkert og klagede til rektor Falster i Ribe derover¹⁰⁷.

I byerne fungerede latinskolens lærere som degne, og skulle skolekoret ikke medvirke ved et bryllup, så blev dog undervisningen spoleret, hvis læreren skulle. Der er også eksempler på, at udvalgte elever havde kirkelige opgaver i byerne: I Varde var en elev degn i Jacobi kirke, andre steder blev en elev sat til at læse bibeltekster på hospitalet.

Der blev på forskellig måde gjort forsøg på at nedbringe den tid, skolerne måtte bruge på at løse kirkelige opgaver, men helt frem til 1805 gik alligevel en tredjedel af elevernes tid dermed i Århus¹⁰⁸.

9. Elevklientellet

Den præcise sociale sammensætning af elevmassen i de små latinskoler kender vi ikke i dag, og der er adskillige vanskeligheder forbundet med at få et blot nogenlunde tilfredsstillende indtryk af den. Det får endda være, at ikke alle elevnavne er bevaret. Værre er det, at de elevlister, der lader sig konstruere fra enkelte skoler, indeholder så mange navne, der er for almindelige (Christen Andersen) eller for mangelfulde (Ludvig) til at en nærmere eftersporing kan foretages. Sådanne navne betegnes i det følgende under ét som mangelfulde. Ofte træffes de pågældende navne i de lokale kirkebøger, skattelister o.l., hyppigt endda flere gange; man kan blot ikke være sikker på, at det er den rigtige person man har fundet.

De små skoler må i hovedsagen opfattes som skoler for byens børn. Elevernes hjemsted kan godtgøres på flere måder. Skolernes regnskaberne giver visse finger-

peg (»Thomas klokkers to sønner«), en hel del elever træffes blandt døpte i byens kirkebog; i mange tilfælde kan en borger udpeges som far gennem elevens navn: Niels Christensen Mælkemand i Ringkøbing må være søn af Christen Mælkemand, der optræder i byens regnskaber 1700-1725. Elever, der som navn fører betegnelsen for et erhverv (Blikkenslager, Skipper osv) må antages at være sønner af lokale folk; det bekræftes i øvrigt ofte af kirkebøgerne. Endelig er der en række elever, der som navn fører skolebyens navn; også disse elever antages for at være hjemmehørende på stedet.

Opgjort på denne måde kan halvdelen af eleverne regnes for byens børn:

Skole	elevtal	heraf lokale	mangelfulde	rest
Ringkøbing	101	47	25	29
Holstebro	87	51	6	30
Grenå	138	74	24	40
Hjørring	66	31	15	20
Varde ¹⁰⁹	112	50	19	43

Sønner af det lokale kirkepersonale i videste forstand var ofte elever i latinskolen: Præstens, kapellanens, klokkerens, organistens og rektors børn træffes regelmæssigt i regnskaberne. Præstens hørte til de velstående og i flere tilfælde begyndte de først at få del i legaterne efter faderens død: Niels Hansen Brun i Nykøbing S 1723 (faderen død 1721), Bagge Eilertz i Ringkøbing 1722 (faderen død 1721). Sidstnævnte havde søgt skolen en årrække som »patricius«, dvs uden at modtage økonomisk støtte og muligvis også uden at skulle deltage i de kirkelige opgaver, som eleverne ellers varetog. Det vides nemlig fra beregningerne af kopskatten 1718¹¹⁰, at præsten havde »3 små umyndige sønner«, som gik i latinskolen (hvor de ikke optræder blandt modtagerne af stipendier); det blev (forgæves) foreslået at fritage dem for skatten. Når tilsvarende bemærkninger ikke findes ved andre børn i byen, må det forstås på den måde, at præsten som den eneste selv finansierede sine børns skolegang. Den lokale »kirkelige« elevgruppe omfattede i Grenå 10% af samtlige elever, men var dog nok i almindelighed noget mindre.

Et karakteristisk islæt blandt eleverne var faderløse præste- og degnesønner fra oplandet. Et fyldigt materiale fra Viborg¹¹¹ viser, at præste- og degneenkerne ikke bare satte deres sønner i latinskele, men ofte selv flyttede ind til byen og slog sig ned dér. I Grenå træffes 3 af denne type elever, i Holstebro 2, i Ringkøbing 3, i Hjørring 2 og i Varde 5. I 1736 var der i Sæby, Thisted og Nykøbing M 4 sønner af oplandspræster, men 3 af dem var faderløse¹¹².

Det er påfaldende, at »levende oplandspræster« kun undtagelsesvist sendte deres børn til de små skoler. Grenå omgives af Nørre og Sønder Djurs herred, og en gennemgang af Wibergs oplysninger om de præstesønner herfra, der selv blev præster, viser, at de dimitteredes fra de store skoler (Ole Carleby af Karlby, Erik Carleby af

Hammelev, Hans Buch af Ålsø og Enevold Holst af Hyllested), hvis de da ikke som flertallet dimitteredes privat (Hans og Laurids Cappel af Ørum, Erik Colding af Ålsø, Niels Buch af Ålsø, Jacob Rise af Nimtofte, Peder Halse af Tøstrup, Palle og Jørgen Såby af Tirstrup og Jørgen Steenstrup af Hyllested). Alle eksemplerne angår dimission i tiden 1700-1739; kun en enkelt »rigtig« præstesøn fra oplandet træffes i Grenå skole: Christen Hasselbalch, og han kom helt fra Alling sogn 40 km borte, så det må have haft en særlig grund, som vi ikke kender.

På samme måde blev præstesønner fra de herreder, der omgiver Holstebro og Ringkøbing (Hind, Bølling, Hjerm og Ulfborg), dimitteret privat eller fra store skoler. Også her er forholdet kun blevet undersøgt for de (ret få) præstesønner, der selv opnåede præstekald. Kun én »rigtig« præstesøn fra oplandet synes at have søgt Ringkøbing skole (Christoffer Lylov af Torsted) og kun én at have søgt Holstebro (Svend Naur af Naur).

Sogndegnenes sønner træffes heller ikke i skolerne så hyppigt, som man måske kunne have forventet. Det er ikke lykkedes at finde eksempler blandt elever i Varde, Holstebro og Ringkøbing; derimod 2 i Hjørring og 1 i Grenå skole; 1736 var der 1 i Nykøbing M og 1 i Thisted og her tillige en søn af en afdød degn.

Ude i skolerne mærkede man godt, at præsterne ikke længere brugte latinskolerne som før. Rektor Peder Kragelund i Varde 1713 anførte som forsvar for, at hans skole tømtes for elever, at »præster på landet, som tilforn har holdt deres børn til publique skoler, holder dem nu under privat information«¹¹³. Tilsvarende skrev biskop Oksen i Århus 1732 til skolekommissionen, at »folk på landet, endogså præster, sætter nødigen deres børn i publique skoler«¹¹⁴. Kragelund antydede og Oksen sagde direkte, at det var for udgifternes skyld – de kunne også have sagt for de dårlige støttemuligheders skyld. Oksen tilføjede en kritik af skolerne, mens Kragelund som en anden forklaring på skolernes tilbagegang omtalte »den slette promotion, som nu er for fattige studerende«. Den slette promotion bevirkede, at huslærere var lette at skaffe og billige at holde; det holdt også bedre folks børn borte fra skolen.

De centrale myndigheder – kredsens af betydningsfulde mennesker i kongens nærhed – var derimod ikke fortrolige med denne udvikling og 1739-forordningens § 19 søgte som nævnt udtrykkeligt at begrænse præstebørns adgang til skolerne.

Vender vi os fra de gejstlige til de verdslige borgere børn, udgør også her de forældre- eller i hvert fald faderløse en karakteristisk elevgruppe. Byfoged Guldagers søn Ulrik træffes i Holstebro skole efter faderens død og Abigaels Hans må også have savnet en far. I Ringkøbing var Kurt Christensen, Niels Sporon og Børge Sørensen faderløse, vel også Sidsels Jens og fostermoderens Jens. Det er tilfældigt, at vi kender disse forhold, og gruppens størrelse lader sig ikke fastslå, men det ser ud som om latinskolerne var den normale udvej, hvis familieforsørgeren døde fra drenge i passende alder. I Sakskøbing optoges 1734 4 nye elever, alle faderløse¹¹⁵. Hele forældre-kredsens sammensætning i Thisted 1736 kendes¹¹⁶, og 7 af de 11 elever var faderløse.

Fædrene havde alle mulige erhverv: I Grenå finder man skomager, nagelsmed, brygger, væver, skrædder, kobbersmed, skipper, handskemager og farver; i Holstebro maler, bartskeer, handskemager, væver, hattemager, feldbereder, farver; i Hjørring tømrer, smed, snedker, bager, murer, skrædder, købmand, feltskeer og korporal.

Fra Ringkøbing foreligger der vidnesbyrd om en del fædres økonomiske forhold¹¹⁷: Anders Bødker var en fattig mand, som havde ringe næring af håndværket, snedker Zachariassen ligeså, og byskriver Henrik Jensen havde ringe tillæg til bestillingen og ringe indkomster deraf. Fædrene til Peder Stauning og Christen Nøring drev »liden købmandskab, dog med udenlandsk kredit«. Poul Skytte var en fattig daglejer og Niels Sporons mor levede 1710 i slet tilstand. Jens Klemme, der havde to børn i skolen, var en fattig mand af ringe vilkår; Niels Færgemand havde ligeledes to sønner i skolen og nævnes 1700 sammen med Christen Mælkemand blandt folk i slette vilkår. Grovsmeden David Eriksen havde ringe vilkår, men 3 sønner blandt latinskolens elever; hans søn Erik Davidsen, klokker og klejnsmed og far til en elev, var derimod nogenlunde velstillet. Det sammen gjaldt Peder Skipper, far til 2 elever.

Hvad oplandselever angår er vi dårligt orienterede. Sandsynligvis var der ikke mange af dem. Holdt sognepræsten sig for god til at sende sine sønner til de små skoler, har strømmen vel i det hele taget ikke været stor. I hvert fald er der ikke mange konkrete eksempler. I Nykøbing S legatbog¹¹⁸ anføres ud for Hans Jensen, der gennem 7 år havde fået del i legaterne og nu var en af skolens ældste elever: »Ved skolepengenes uddeling tagen fra bogen og sat til ploven«; da adskillige byboer var avlsbrugere, betyder notatet ikke nødvendigvis, at eleven stammede fra oplandet. I Nykøbing M gik 1736 den 22-årige Johan Caspersen Preetzmann fra den betydelige gård Oddersbøl i Hjardemål sogn¹¹⁹ og samtidig gik to landmandssønner og en fiskersøn i Thisted skole. I Hjørring træffes 2 sønner af proprietær Hans Boyesen til Vanggård¹²⁰ og i Varde 2 sønner af proprietær Jens Oddebæk til Holmgård¹²¹.

Et fyldigt materiale fra Viborg viser, at latinskoleeleverne også dér var fattige. 38 af de 52 elever karakteriseres mere eller mindre direkte som dårligtstillede, og flere af de resterende var det sandsynligvis også. Kun 6 angives at være nogenlunde velstillede. 21 elever havde ingen far og 6-7 tilsyneladende ingen kontakt med deres hjem. Knap halvdelen af eleverne kom fra landet, flere fra forholdsvis velstillede hjem; det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at flere af dem er blevet hjulpet i skole af indflydelsesrige personer, heriblandt Anna Sophie Schack, der ellers gik under navnet »den onde grevinde«¹²². Man kunne tro, at sådan hjælp til optagelse hist og her var godsejerens måde at hjælpe de drenge på godset, der pludselig stod forældreløse. Blandt bybørnene kom de fleste fra fattige håndværkerhjem. 8-10 elevs forældre havde tilknytning til kirke eller skole. Den store forskel på de små og de store skoler havde intet at gøre med elevernes herkomst eller sociale forhold og mesterlektiens elever var lige så fattige som »sinkelektiens«.

Hvad der senere blev af studenterne har man så nogenlunde rede på: Først og fremmest præster, degne, lærere. Af de ca 300 dimittender fra Viborg 1701-1739 omfattede denne gruppe ca 250, mens 12-13 blev jurister eller fik verdsligt embede, 7-8 knyttedes til landbruget og en enkelt tog borgerskab som købmand; resten døde i studieårene eller forsvandt ud af kilderne¹²³. Af Næstveds 51 studenter 1701-1739 fik 32 stilling ved kirke eller skole, mens 5 blev embedsmænd af forskellig art; 1 træffes som borger i København, 1 som købmand i Næstved og 2 som købmænd i Maribo; 2 døde som studenter og 8 skæbner har vi ingen viden om¹²⁴. Af 76 studenter fra Sæby og Hjørring fik 55 stilling ved skole eller kirke, 13 døde unge eller gli-

der ud af kilderne; 5 ernærede sig som skriver, prokurator, kvartermester osv, 2 blev handelsfolk og 1 blev landmand¹²⁵.

De elever, der ikke nåede frem til universitetet, fortsatte i det miljø, de kom fra, uanset hvor længe de havde gået i skole og hvor megen latin de beherskede. Jacob Prah i Viborg blev skrædder som sin far. Bagersønnen Poul Eriksen i Hjørring kom efter 3 år i latinskolen i bagerlære i Ålborg og fik 1730 privilegium som eneste bager i Hjørring¹²⁶. I Grenå fortsatte Rasmus Bang, Mikkel Fiil og Poul Enslev fædrenes erhverv som henholdsvis købmand, skrædder og skipper; efter 9 år i latinskole blev Rasmus Katholm fisker og avlsbruger, Peder Palck efter 7 års skolegang væver; Rasmus Qvist blev skomager og Hans Dolmer ligeså efter 6 år i skolen, mens Erik Terkelsen blev glarmester. Derimod var skolegangen måske medvirkende til, at farversønnen Herman Ponik Alberg blev apoteker og købmandssønnen Jens Bang renteskriver. I Ringkøbing blev Anders Klemme guldsmed, Oluf Bødker kyper, Ib Jørgensen kræmmer, Alexander Mikkelsen daglejer og Sylvester tømmer. I Sakskøbing blev Jørgen Basse efter 6 års skolegang sat i skrædderlære på skolens bekostning, og både Peder Jensen og Niels Liebekint blev sat til et håndværk efter 10 år i latinskolen¹²⁷.

Latinskoleelever uden eksamen blev altså ikke degne og klokkere, som man måske har haft på fornemmelsen. Hvor få de anførte eksempler end er, er de dog talrige nok til at gøre det klart, at der specielt i de mindre byer befandt sig en lang række folk i jævne stillinger: daglejere, skomagere, skræddere, skippere – der havde brugt en del af deres ungdom til at gå i latinskole og en del af deres tilværelse på at lære latinske remser uden senere at få så forfærdelig meget ud af det.

Eleverne må have set realiteterne i øjnene, forældre og værger må have gjort det, lærere og myndigheder må have gjort det, *men undervisningen var et nødvendigt onde, hvis man behøvede støtte fra det offentlige.*

Urimelighederne er iøjnefaldende, men da en skolereform blev forberedt i 1730'erne var det ikke børnenes tarv, men universitetets og lærernes, der kom i første række.

II. Skolekommission og lovgivning

1. 1731-1733: Skolekommissionen nedsættes

Det var rektor i Ribe Christian Falster, der bragte kritikken af latinskolernes forhold frem på højt plan. Det skete i form af et brev af 18. juni 1731 til den nyudnævnte patron for universitetet, gehejmeråd Iver Rosenkrantz, som på det tidspunkt var optaget af at udforme en ny fundats for universitetet¹²⁸. Falster kritiserede biskoppernes indblanding i skolernes styre, men angreb først og fremmest de emner, som latinskolernes elever beskæftigede sig med: Retorik var vidtløftig og tidsspildende lærdom, der burde erstattes med idelig læsning af gode forfattere. Metafysik var uforståelig og burde forsvinde som fag, mens undervisningen i logik burde begrænses. Læsning af hebræisk, græsk og latin bragte derimod retscaffen lærdom og yderligere behøvedes kun filosofi, historie og geografi som skolefag.

Falster skildrede latinskolerne som små myndlinge under universitetets forsyrg og

beskærmelse og motiverede sit krav om reformer med hensynet til de ædle studeringer. Også Rosenkrantz, der siden 1730 var chef for Danske Kancelli, erkendte den nære sammenhæng mellem latinskolerne og universitetet, og der kan ikke være tvivl om, at det skyldtes ham personligt, at der kort efter underskrivelsen af universitetsfundatsen 31. marts 1732 under 13. juni 1732 udgik reskript til biskopperne i Sjælland og Norge og 20. juni 1732 til de øvrige biskopper i Danmark og Island med ordre til snarest muligt at indsende forslag til foranstaltninger »til skolernes opkomst, i synderlighed det, som angår Guds ords kundskab med de fornødne sprog og videnskaber«. Med forslagene skulle følge fortegnelser over latinskolerne, antallet af ansatte lærere og oplysninger om deres og elevernes indtægter¹²⁹.

Reskripterne blev sendt ud sammen med et eksemplar af den nye universitetsfundats, og henvendelsen blev motiveret med, at professorernes arbejde ville frugte mest, når de studerende havde fået lagt et solidt fundament af viden i skolerne. Den samme motivering genfindes i indledningen til forordningen af 17. april 1739, der blev resultatet af det forestående arbejde.

Forbindelsen mellem universitetet og latinskolerne fik tilsyneladende også den følge, at Rosenkrantz inddrog medlemmer af universitetskommissionen i skolesagen. Allerede da Sjællands biskop Christen Worm svarede på reskriptet, kunne han omtale »denne kommission« som han åbenbart var medlem af, og fastslå, at der blev behov for »langt flere end to eller tre mennesker« til at løse opgaverne¹³⁰.

Det var dog først, da gennemgangen af samtlige bispeindberetninger havde afsløret udbredt utilfredshed med skolernes tilstand og anvist en række væsentlige reformbehov, at skolekommissionen officielt blev nedsat. Det skete 13. marts 1733, og den fik som medlemmer foruden Rosenkrantz og Worm også gehejmeprokurør, etatsråd Thomas Bartholin, historikeren justitsråd Hans Gram og kgl. konfessionarius Johan Frauen, der som den eneste ikke havde været med til at revidere universitetsfundatsen.

Kommissionens opgave blev at overveje de indkomne relationer, forslag og erindringer og tilstille kong Christian VI en udførlig betænkning om, hvorledes det latinske skolevæsen overalt kunne forbedres¹³¹.

Rosenkrantz var fra start til slut kommissionens formand, og alle møderne fandt sted i hans hus. Nok så stor indflydelse skulle dog biskop Worm få. Hans første, fylldige indberetning blev udgangspunkt for kommissionsarbejdet, og adskillige af hans forslag deri genfindes ordret i skoleforordningen af 1739. Worm præciserede straks de 3 områder, som kommissionens arbejde måtte koncentreres om: Tilvejebringelse af nye lærebøger, nyordning af skolernes økonomi, samt udarbejdelsen af et almindeligt regulativ for latinskolernes forhold: læreransættelse, læsepensa, eksaminer, legatuddeling osv¹³².

I det følgende skal opmærksomheden koncentreres om kommissionens arbejde med skolernes økonomi. Arbejdet med skoleforordningen er tidligere blevet behandlet af Rasmus Nyerup i *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* 3 I 182-218 og af H F Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger* 5 II 485-543 og 661-699. Om den tredje hovedopgave: skolebøger, må det være tilstrækkeligt at oplyse, at bestræbelserne ikke førte til noget resultat, da lærebogsforfatterne svigtede.

2. 1733-1736: Skolereduktion?

Den 22. marts 1733 holdt kommissionen sit første møde¹³³. Fra mødereferatet ved vi, at specielt de gængse skolebøger blev debatteret, men langt nåede man ikke, og mødet blev ikke umiddelbart efterfulgt af andre. Hvad årsagen hertil kan have været, foreligger der intet om, men det er rimeligt at sætte afbrydelsen i sammenhæng med kommissionsmedlemmernes vanskeligheder ved hoffet. Frauens voldsomme udfald mod pietismen bragte ham i unåde, og december 1733 blev han afsat fra alle sine hverv og fik forbud mod at opholde sig i København. Worm fik også påtale i sagen, og selv Rosenkrantz's indflydelse var på retur; maj 1735 måtte han fratræde som chef for både danske og tyske kancelli, men han beholdt foreløbig sit sæde i gehejmekonseilet.

1735 henstillede kongen, at arbejdet med skolesagen blev genoptaget¹³⁴, og i december samme år forlød det, at kommissionens arbejde havde fremgang¹³⁵. Til brug

Kravet om indberetning af de lokale skoleforhold 1732 besvarede rektor Sporon i Køge fyldigt og konstruktivt i en skrivelse til biskop Worm. Den slutter således:

*»Sluttelig må jeg og af den respekt jeg har til mine formænd og kærlighed til skolen underdanigst erindre dette: At Køge latinske skole har ved dens stiftelse været en med (af) de bedste skoler i landet, berømmelig af sine lærere og elsket for sine disciple, som den til fædrelandets ære og nytte har opdraget, men (desværre) på nogen tid ikke været sin forrige tilstand lig, desårsag jeg underdanigst ville udbede at den måtte kommes i hu og hjælpes til sin forrige stand igen, i nådigst betragtning af for-
anførte poster og momenter, da man ved Guds bistand ville beflitte sig på – så vidt muligt være kunne – fædrelandets dyd og ære i det mindste at eftertrakte, om man det ikke kunne efterligne.*

Således håber jeg nogenledes at have underdanigst efterkommet Deres Højædle Højærværdigheds ordre og forlangende. Det jeg beder måtte vorde taget i nådigst consideration.

Dermed al optænkelig devotion (hengivenhed, pligttroskab) bliver Deres Højædle Højærværdigheds underdanige og allerydmygeste client og tjener, Nicolai Sporon.«

Skrivelsens fornuftige indhold og smukke udformning – i tidens snørklede, allerbøfligste og allerydmygeste stil – medvirkede måske til, at Køge latinske skole ikke blev nedlagt i første omgang, men fik lov at bestå så længe rektor Sporon magtede at lede den. Den lukkede 1776. Den da 77-årige rektor blev pensioneret med titel af professor; han døde året efter. (Skrivelse i Bispearkivet i Landsarkivet for Sjælland: »Indberetninger 1732«).

ved det forestående arbejde ekserperede Gram hovedparten af de skrivelser, der var modtaget indtil udgangen af 1735¹³⁶, mens originalskrivelserne blev indbundet i et hvidt pergamentsbind¹³⁷. Materialet fremlagdes på et møde hos Rosenkrantz 25. januar 1736¹³⁸. Dagens hovedemne var skolernes økonomiske forhold, specielt den usle aflønning af lærerne, som der lød almindelige klager over i 1732-indberetningerne. Det stod på et tidligt tidspunkt klart, at tilskud fra kongelig side ikke var at vente. De påkrævede forbedringer måtte derfor gennemføres ved at lade en større eller mindre del af befolkningen bære øgede byrder eller ved en nyfordeling af de midler, som skolevæsenet allerede disponerede over.

Hvad den første mulighed angår, havde biskopperne i 1732 givet forskellige forslag¹³⁹. Biskopperne Christian Ramus i Odense, Mathias Ancheren i Ribe og Frans Thestrup i Ålborg var enige om, at degnepensionerne – den afgift degnene måtte betale til latinskolerne – var fastsat uden konsekvens og ikke betalte, som de skulle. Ramus fandt, at borgerne burde yde lige så meget til deres degne, som bønderne ydede til degnene på landet. Det var ikke tilfældet for øjeblikket, og da latinskolerne lærere varetog degnegerningen i byerne, ville deres samlede løn på den måde blive forøget. Samme tanke fremsattes også af Thestrup, der yderligere gik ind for indsamlinger i kirken, fastsættelse af nye takster for skolernes medvirken ved be-

gravelser og for at forpligte borgerskabet til at give bidrag, når skolekoret ved højtidene drog syngende gennem gaderne.

Selv om alle disse forslag blev realiseret, ville lærerlønningerne dog ikke kunne ændres gennemgribende. Derimod fremsatte Worm som Sjællands biskop et forslag, der kunne revolutionere hele skolevæsenet: Ændring af latinskolerne i en række mindre byer til danske skoler og overflytning af de indvundne kapitaler til de latinsko-
lereduktion«. Konkret foreslog han for Sjællands vedkommende, at lade latinskolerne i Korsør, Nykøbing, Præstø, Skælskør, Slangerup og Store Heddinge reducere; herved kunne der ikke bare ydes hjælp til lærerne ved de resterende latinsko-
ler, men også skaffes midler til at forøge antallet af lærere i Vordingborg.

Tanken om at begrænse antallet af latinsko-
ler var for så vidt ikke ny. Allerede 1682 nedsatte Christian V en kommission, der skulle undersøge, om det ville være hensigtsmæssigt. I den havde kgl. konfessionarius Hans Leth kæmpet for bevarelsen af de små skoler med sådan kraft, at reduktionen ikke blev til noget¹⁴⁰. Tanken var dog aldrig helt gået i glemme. I 1700-tallet blev den taget op af rektor Christian Falster, den samme, der senere gav stødet til hele det store reformarbejde i 1730'erne. I 1724 fremsatte han tanken i forbindelse med en hørerindsættelse i Ribe. Ribebiskoppen Laurids Thura var modstander af ideen, men Falster gjorde biskop Worm delagtig i den, og hos ham faldt den i god jord; Worm skal endog have talt med Frederik IV derom, men uden at det i første omgang fik følger¹⁴¹.

Enkelte andre af 1732-indberetningerne kom også ind på reduktionsspørgsmålet. Biskop Anchersen erklærede, at ingen af Ribe stifts skoler kunne undværes¹⁴². Konrektor David Schiøt i Christiania mente ikke, at nogen af stiftets skoler kunne undværes, og han mente heller ikke at det kunne lade sig gøre, da indbyggerne selv betødte dem¹⁴³. Af større betydning var indlægget fra biskop Ramus i Odense. Under ham sorterede ikke mindre end 17 af landets latinsko-
ler, og han havde nøje overvejet, om en reduktion var ønskelig. Konklusionen var blevet, at de 11 skoler nok kunne undværes, men alligevel måtte han fraråde ændringer, da de ikke ville tjente det ønskede formål: Sangopvartningen ved kirkerne kunne nemlig ikke undværes, og latinsko-
lerne måtte derfor afløses af danske skoler, hvis lærere ikke kunne eksistere på mindre løn end den, latinsko-
lelærerne havde haft. Endvidere kunne legaterne ikke flyttes af hensyn til fundatsbestemmelserne¹⁴⁴.

Når man på kommissionsmødet 25. januar 1736 drøftede en eventuel skoleredu-
ktion, skyldtes det således ikke noget udbredt ønske om at tage sagen op, men sikkert udelukkende Worms personlige holdning til sagen. Selv om også han gik ind for oprettelse af danske skoler i latinsko-
lernes sted og for at legaterne ikke blev flyttet, vurderede han dog de økonomiske muligheder mere optimistisk end Ramus, idet han hævdede, at de danske lærere ville have nok i de såkaldte »uvisse indtægter«, mens de »visse indtægter« kunne overflyttes til bestående latinsko-
ler¹⁴⁵.

Man drøftede på mødet også muligheden for at flytte legaterne, en delikat sag, som kom til at volde mange samvittighedskvaler. Som et NB i marginen af Grams ekstrakt af Worms skrivelse anførtes den fremgangsmåde, som skulle blive den endelige: Overflyttedes et legat fra en lille skole til en stor, skulle man ved uddelingen

af rentepengene bestræbe sig for at støtte de elever, der stammede fra den lille by. Planen må være resultatet af dagens mundtlige drøftelser.

Da ikke alle biskopperne havde udtalt sig om disse spørgsmål, foranledigede Rosenkrantz, at man afæskede dem deres mening om et klart formuleret forslag: For at skaffe penge til forbedring af latinskolelærernes indkomst skulle antallet af lærere formindskes. De skoler, der var så små, »at fast ingen disciple mere bliver oplært i latin«, skulle nedlægges, og i stedet skulle der oprettes gode danske skoler, hvor eleverne kunne oplæres i kristendom, skrivning og regning og for fremtiden fungere som kirkekor. En del af de nedlagte skolars beneficier skulle overføres til stiftets andre skoler, men uddeles som anført ovenfor. Biskopperne skulle oplyse, hvor store indkomster der var nødvendige for at sikre den danske skoles virke, og de skulle oplyse, hvis specielle forhold som bestemmelser i legatfundatser stillede sig hindrende i vejen for planens gennemførelse. Brevene dateredes 31. januar 1736¹⁴⁶.

Ved januarmødets slutning tog Bartholin som særlig sagkyndig i økonomiske forhold pergamentsbindet med de modtagne skrivelser med sig hjem for ud fra dette materiale at danne sig et skøn over, hvor meget de store skolars indkomster kunne forbedres ved nedlæggelse af de små. Han gik ud fra, at skoler, der kun havde en eller to klasser, burde nedlægges; de eneste undtagelser var Holbæk og Vordingborg. Når Rønne og Nexø ikke blev nævnt, skyldes det sikkert ukendskab til de bornholmske skolars eksistens. Selv var Bartholin i tvivl om, hvorvidt der var latinske i Nibe. Til de 33 skoler, der blev tale om at nedlægge, var der knyttet indtægter på 4138 rdl, hvoraf ca 1000 tilkom eleverne¹⁴⁷. Beløbet burde have været forøget med Skivelærernes indtægter på 136 rdl, som Bartholin ikke kendte¹⁴⁸, og vel også med de bornholmske rektorlønninger på henholdsvis 35 og 36 rdl¹⁴⁹. I alt ville nedlæggelserne således kunne frigøre 4345 rdl årligt.

Allerede 1. februar 1736 holdt kommissionen igen møde¹⁵⁰, og Bartholin erklærede, at hans beregninger på grund af skavanker ved materialet ikke var præcise nok til at danne grundlag for en reduktion. Rosenkrantz kunne oplyse, at forespørgsler til biskopperne i Odense, Ribe, Århus, Viborg, Ålborg og Christiania var blevet afsendt. Drøftelser af reduktionen blev vel herefter udsat, og efter Rosenkrantz's ønske tog man i stedet fat på at arbejdet med den generelle skoleforordning. Worm påtog sig med henblik herpå at gennemgå 1732-forslagene og formulere et oplæg til drøftelse.

I løbet af det næste par måneder udarbejdede han en forestilling til kongen om kommissionens arbejde, og som bilag hertil et forslag til en forordning og et forslag til reduktion af skolerne på Sjælland. 7. april 1736 sendte han aktstykkerne til sine »højtærede gode venner« Bartholin og Gram med opfordring til at forandre i dem efter ønske. Følgeskrivelsen oplyste, at »den kære og gode hr gehejmeråd Rosenkrantz« drev meget på sagen¹⁵¹.

3. 1736: Skolereduktion? Nej!

På kommissionsmødet 18. april 1736¹⁵² refereredes de siden sidste møde modtagne skrivelser fra biskop Peder Hersleb i Christiania (kendes ikke), biskop Ramus i Odense, biskop Anchersen i Ribe og biskop Johan Ocksen i Århus.

Efter fornyede overvejelser stillede Ramus sig mere positivt til reduktionen, end

han havde gjort i 1732. Han erkendte, at mange skoler var »i meget slet og ringe stand, thi man hører idelig lærerne klage over mangel på subsistence og endnu mere over mangel på disciple; ligeledes hører man borgerskabet i de små købstæder lamentere over som en utålelig byrde, at de skal kontribuere lidt til lærernes og disciplenes underholdning«. Hvis en ændring af latinskolerne til danske skoler kunne hjælpe de større skoler til opkomst, havde han intet at indvende derimod. Han nærede ikke betænkeligheder ved at flytte legaterne: At beholde dem ved byer, hvor latinskolen nedlagdes, ville være »nidkærhed uden forstand«¹⁵³.

Også biskop Anchersen indrømmede, »at de fleste små skoler jo giver såre få og rare frugter af sig«. Men det var en fordel, at begynderundervisningen kunne gives så nær børnenes hjem, at kontakt var mulig. En skolereduktion ville medføre så store økonomiske problemer for forældrene, at de sikkert i mange tilfælde måtte afstå fra at lade deres børn studere. Opmærksomheden henledtes også på, at mange fattige studenter havde haft levebrød som lærere ved de små skoler, mens de kvalificerede sig til bedre stillinger. Derimod var det ikke biskoppens opfattelse, at der i gavebreve og fundatser var bestemmelser, der forhindrede flytning af skolernes kapitaler. I Ribe, Kolding og Fredericia var der trivialskoler (fuldt udbyggede latinskoler), som hverken kunne eller burde forandres. Vejle skole lå derimod så nær Fredericia og Kolding, at den uden større skade kunne undværes. Derimod frarådedes en nedlæggelse af skolerne i Ringkøbing, Holstebro og Lemvig, da der derved ville opstå et mægtigt område mellem Ribe og Viborg helt uden latinskoler. Som alternativ fremsattes en plan om at slå skolerne sammen til en stor trivialskole. Den kunne ligge i Ringkøbing, »fordi der er magistrat og (skolen) kunne hjælpe lidt på byen«, eller i Holstebro, »som ligger allerbekvemst i egnen dertil«, eller i Lemvig, »hvorfra de bedste indkomster skal indflyde«, og hvor der var størst behov for lærerne i forbindelse med betjeningen af kirken, idet de to andre byer havde kapellaner¹⁵⁴.

Biskop Oksen oplyste, at lærerne ved de små skoler i Århus stift tillige beklædte kirkelige embeder. Embederne kunne ikke »uden største konfusion« adskilles, men til at oprette regne- og skriveskoler kunne der let findes råd »uden at latinske skoler derfor skal ødelægges«. I øvrigt behøvede kun rektor i Århus løntillæg, og enten kunne han få overladt Todbjerg og Hjortshøj kongetiende, eller også kunne hans embede forenes med konrektoratet, som det var sket andre steder. Denne udvej betegnede han dog selv som et desperat middel. Om legatspørgsmålet udtalte han sig meget drastisk, idet han bad Gud bevare sig og kommissionen, hvis man tilintetgjorde så mange godtfolks sidste vilje og flyttede legaterne »bare for at unde hr rektor udi en stor skole noget mere at leve af«¹⁵⁵.

Det var således ikke nogen overvældende støtte, Worms plan om en landsdækkende skolereduktion fik. Ramus var svinget fra modstand til neutralitet, Anchersen var forhandlingsvenlig, men stadig modstander, og Oksens modstand var indædt. Selv talte Worm sin sag på mødet 18. april 1736, og hans synspunkter fremgår af den forestilling til kongen, som han havde udarbejdet siden februar mødet¹⁵⁶.

Worm fastslog, at en del rektorer og konrektorer var »ganske slet aflagte og næppe kunne vinde det daglige brød«. De måtte nødvendigvis hjælpes. Han omtalte kun 2 måder, hvorpå det kunne ske: Bortfæstelse af tiender var mange steder (»uden for

Sjællands stift«!) i modstrid med Danske Lov 2-22-24 sket »til evig tid« på vilkår, der nu måtte anses for alt for lempelige. Disse kontrakter burde ophæves, så man efterhånden som fæstehaverne døde, kunne gå over til fæste på livstid igen. Skulle der skaffes midler i større omfang, kunne det imidlertid kun ske gennem en skolereduktion. De små skoler var nærmest til skade for ungdommen, hævdede han. Den ville være bedre tjent med at lære dansk til gavns end som hidtil hverken lære det ene eller det andet. Med henvisning til Danske Lov 2-18-1 påstod Worm, at en del af latinskolerne desuden var ulovlige, fordi de kun havde én lærer¹⁵⁷. Dette var dog nok en misforståelse: Det var ikke ulovligt at skolerne eksisterede; det ulovlige lå i, at de kun havde én lærer, og ansvaret for, at der aldrig var blevet råd til mere, påhvilede kongen selv (dvs staten). For hver latinskole, der blev nedlagt, ønskede Worm oprettet en skole, hvor børnene kunne undervises i kristendom, regning og skrivning; for de fattige børn skulle undervisningen være gratis, 6-8 elever skulle sammen med skoleholderen forsyne kirken med sang. Skoleholderen skulle have overladt latinskolebygningen og lærerresidenserne (embedsboligerne) og modtage mindst 100 sldr årlig i løn. Han skulle med magistratens og sognepræstens samtykke uddele de legater, der hidtil havde ligget ved latinskolen, til byens fattige børn, dog helst til dem, der søgte skolen og her gjorde sig fordelagtigt bemærket. Lærerne fra de nedlagte latinskoler skulle befordres til præste- eller degneembeder eller i enkelte tilfælde (som høreren i Slangstrup) nyde pension.

Worms indlæg overbeviste ikke kommissionens øvrige medlemmer, og det er sandsynligt, at de tog det ilde op, at Worm kunne tænke på at indgive sine egne planer til kongen. Nogen principiel afgørelse blev der ikke truffet på mødet. Tværtimod synes Rosenkrantz at ville forhale den, idet han opfordrede Bartholin til at tage Worms papirer med hjem til nærmere studium. Det bevirkede, at også biskop Christoffer Mummess svar af 3. maj 1736 om Ålborg stift blev modtaget og kunne indgå i overvejelserne¹⁵⁸.

De mange spredtliggende skoler i Ålborg stift gjorde det lettere for forældre at føre tilsyn med deres børn; fattige forældre kunne »ikke sejle 7, 9 á 12 mile« for at se til børnene. I Hjørring og Skagen var kapellanen skolens rektor, og han kunne ikke subsistere uden dette bierhverv. Fra Nykøbing, Thisted og Sæby var der det sidste tiår dimitteret 7, 19 og 21 elever, og eleverne i Ålborg katedralskole var kun i henseende til musik de andre skoler overlegne, og det kom i længden kun hver tyvende til nytte. Hvis kongen ville have tålmodighed i 6 år med Nykøbing, Thisted og Sæby skole, »understår de sig allerunderdanigst at forsikre, at de ville præstere paria med de rigeligt forbedrede skoler«. For at gøre denne kappestrid fair, foreslog Mummé, at kandidaterne fra de små skoler i følge med deres rektor skulle indfinde sig på en stor skole på den årlige eksamensdag og lade prøven afholde dér.

Dette indlæg svækkede yderligere Worms muligheder for at vinde gehør. De andre kommissionsmedlemmer erkendte måske nok, at en skolereduktion på længere sigt var den eneste vej til at hæve lærerlønnen mærkbart. Men en reduktion ville stille kommissionen over for en række uoverskuelige opgaver: Omstændelige beregninger, vanskelige afgørelser af de enkelte skolars forhold, problemer med genansættelse eller pensionering af »reducerede« lærere osv.

Der er ingen grund til at tro, at kommissionen søgte at slippe billigt fra løsningen af skoleproblemerne, men med udsigt til en så omfattende arbejdsbyrde måtte man naturligvis have rede på, om resultaterne ville stå mål med indsatsen. Man måtte afveje de store byers gevinst med det tab, som de små byer ville lide: vanskeligheder med kirkebetjeningen, forringet adgang til højere undervisning osv.

Bartholins tidligere foretagne beregninger blev formodentlig draget frem igen, for skønt der som fremhævet af ham selv var mangler ved materialet, kunne tallene dog få de fleste til at erkende det håbløse i at gennemføre en reduktion. 60% af skolerne kostede tilsammen kun godt 4000 rdl i årlig drift. Beløbet var ikke større, end det lod sig overskue. Da Rosenkrantz blev afskediget i 1740, fik han et »gyldent håndtryk« på 5000 rdl!

Foruden denne problemstilling var der også en helt anden, for skønt der var enighed om, at lærernes løn var overmåde ringe, var der ikke enighed om det hensigtsmæssige i at forhøje den. Lærerne kunne hjælpes på anden vis, først og fremmest gennem bedre advancementsmuligheder. Den afgørende forskel på alternativerne var, at god løn kunne få lærerne til at blive, mens gode advancementsmuligheder kunne få dem til at forsvinde. I dag betragtes lærergerningen som en livsgerning, men i datiden så man anderledes på det. Det var den almindelige antagelse, at undervisningen sled lærerne op både fysisk og psykisk, så de efter få års virke ikke kunne gøre særlig nytte, men kunne komme til at stå som dårlige eksempler for ungdommen. Synspunktet træffes selv hos de mest fremsynede mænd i samtiden. Biskop Herslebs opfattelse skal siden refereres; biskop Ocksen erklærede 1736, at lønforbedringer ikke ville gøre rektorerne flittigere, »men ladere end de tilforn har været, hvilket forfarenhed lærer«¹⁵⁹. I kommissionen havde Worm en tilsvarende opfattelse og ønskede lærerne sikret gejstligt kald efter 4 års skoletjeneste »skolerne til fordel, som blive af med gamle udtrællede lærere«¹⁶⁰.

Et belønningssystem med udsigt til advancement til stillinger i kirken anbefalede allerede 1732-33 af biskopperne Ramus (Odense), Frans Thestrup (Ålborg), Hersleb (Christiania) og Eiler Hagerup (Trondhjem), samt konrektor Schiøt (Christiania)¹⁶¹. Biskop Ole Bornemann (Bergen. Hans skrivelse var i virkeligheden forfattet af rektor Steensen sst) frarådede derimod, at lærerne skulle stræbe efter præstekald, og foreslog, at de gode lærere hvert tredje år fik lønforbedring og kun søgte advancement indenfor skolevæsenet; rektorer skulle dog kunne søge professorater¹⁶². Mens alle disse forslag anbefalede belønningssystemet, gik alene biskop Johannes Trellund (Viborg) ind for øjeblikkelige lønforbedringer, så stillingerne blev så attråværdige, at kapable mænd fik lyst til at søge dem¹⁶³.

I spørgsmålet om lærerstillingernes karakter var det formodentlig lettest at opnå enighed i kommissionen, da Worm som nævnt delte de øvrige biskoppers frygt for at holde lærerne for længe ved skoletjenesten. Resultatet af overvejelserne blev derfor, at lærerembederne skulle bevare deres karakter af gennemgangsstillinger. Med al ønskelig tydelighed fremgår det af det forslag til en almindelig skoleforordning, som man arbejdede med: Lærerne skulle skriftligt forpligte sig til mindst 4 år at betjene deres embede, dog sådan, at advancement på den enkelte skole var tilladt. Efter 5-6 års tro tjeneste skulle de hjælpes til gejstligt kald. På den måde var stillingerne gjort

attraktive ved advancementstilsagn, og de skadelige følger af lav løn i form af ustandselige udskiftninger af lærerne var dæmpet noget¹⁶⁴.

Efter at denne enighed var opnået, var det også muligt at afklare spørgsmålet om reduktion. Motiveringen for den var simpelt hen faldet bort: Ønskede man at slippe af med lærerne efter få års forløb, var der ingen rimelighed i samtidig at prøve at holde på dem ved hjælp af gode lønninger. Kommissionens flertal gik derfor ind for at lade forslaget om skolereduktion falde.

Mens disse overvejelser havde stået på, var arbejdet med den almindelige skoleforordning om de generelle forhold vedrørende latinskolernes virksomhed skredet godt frem, og da afgørelsen i reduktionssagen var faldet, kunne den sidste afpudsning finde sted, hvorefter forslaget i september 1736 blev indgivet til kongen¹⁶⁵.

Det var ensbetydende med, at kommissionsarbejdet var afsluttet. – Troede man.

4. 1736: Beslutningsgrundlaget

Beslutningen om at opgive skolereduktionen var truffet. Med undtagelse af Worm havde ingen af kommissionsmedlemmerne noget større personligt kendskab til de små skoler, hvis skæbne de havde i hænde. Rosenkrantz, Bartholin og Gram havde ikke gået i skole, men haft privatlærere. Worm derimod var student fra København 1689 og havde et par år i 1690'erne været hører ved samme skole. Yderligere havde han fra sin bispegering kendskab til alle de sjællandske skolers forhold. Hans større kendskab til skolevæsenet gav indflydelse i kommissionen, men som formand for denne var det Rosenkrantz's opgave at sørge for, at alle synspunkter kom frem. Det var ham, der forlangte at alle biskopper fik forelagt reduktionsmodellen til udtalelse, og det var ham, der sikkert for at skabe balance i behandlingen af svarene fik Bartholin og ikke Worm til at bearbejde materialet.

Når kommissionens indstilling i modstrid med Worms forslag blev, at de små skoler skulle bevares, skyldtes det informationer, som kommissionen fik udefra, og særlig opmærksomhed retter sig mod de oplysninger og betragtninger, som modstandere af nedlæggelse fremkom med. Ivrigst var her biskop Ocksen i Århus og biskop Mumme i Ålborg. Var det mon i virkeligheden dem, der »reddede« de små skoler? Det vil i hvert fald vise sig værd at undersøge, i hvor høj grad de to biskopper indgav et dækkende billede af forholdene.

Biskop Ocksen var en gammel svag mand, der ikke på forhånd kunne forventes at ville acceptere ændringer uden protest. I 1736 var de faktiske oplysninger i hans skrivelse ikke tilfredsstillende; han havde ikke indhentet aktuelle oplysninger fra skolerne og spørgsmålet om legatfundatsernes bestemmelser besvarede han ved at henvise til, at der i 1715 var blevet indsendt kopier af fundatserne – de var imidlertid gået tabt ved Københavns brand i 1728. I 1732 havde han derimod formuleret 7 spørgsmål, som stiftets rektorer skulle besvare. Skolernes indberetninger fik derved et ensartet præg, der gør det let at få et samlet indtryk af forholdene, og man spørger sig selv, om biskop Ocksen på det grundlag gjorde ret i at bremse bestræbelserne på at reformere disse skolers forhold¹⁶⁶.

Elevtallet i Århus kendes ikke, men i stiftets øvrige 7 latinskoler var der kun 8

elever pr lærer og rektor Erik Bredal i Horsens, hvor 3 lærere tilsammen havde 22 disciple, havde følgende kommentar: »Men hvor lidet dette tal end er, synes det dog snart at blive mindre, thi der er kommet en panicus terror over ungdommen, så de begynder at tænke på en desertion, af hvad årsag ved jeg ikke«. Biskop Ocksen havde ønsket at få at vide, hvilke bøger, instrumenter, kort etc skolerne rådede over, og det kan bedst sammenfattes til, at de intet havde.

Rektor Johan Kyndesen Schmidt i Grenå var den eneste, der kunne fremlægge læseplaner, der gav indtryk af undervisning af acceptabel kvalitet, og rektorernes forslag til forbedring af skolevæsenet nærmede sig det skandaløse. Rektor Laurids Hassing i Mariager havde nu undervist efter sin egen plan i over 40 år og mente sig ikke i stand til at finde på noget nyt. Jens Viby i Skanderborg indtog omtrent samme standpunkt, og Hans Mygind i Ebeltoft erklærede: »Jeg, den mindste blandt alle rektorer, er for ringe til at optænke en anden metodica formandi«. Hobro, Grenå og Randers fostrede ingen originale tanker – det skulle da lige være guldkornet fra Randers: At øvrigheden i skolereglementet »måtte forandre, hvad som derudi eragtes fornøden at forandre«!

Retfærdigvis skal det nævnes, at der fra rektor Bredal kom tre værdifulde forslag til skolevæsenets forbedring: 1: Læsning af hedenske bøger skulle afskaffes i de kristne skoler. 2: Mængden af hukommelsesstof burde reduceres. 3: Respekten for det danske sprog burde øges.

Hvert forslag blev grundigt kommenteret, og specielt det sidste virker fremsynet. Bredal ønskede nemlig ikke lærebøger på dansk for at gøre begynderundervisningen i andre fag lettere, men gik langt videre og anbefalede direkte studium af det danske sprog, så flere kunne komme til den erkendelse, at vort sprog ejede de samme kvaliteter som andre nationers.

Biskop Ocksen så ingen grund til at bringe disse tanker videre. Han ønskede derimod mange flere penge til eleverne og en begrænsning af deres kirkelige forpligtelser. »Folk på landet, endogså præster, sætter nødigen deres børn i publique skoler, og det (a) for kostbarheds skyld, til kost, klæder etc, som de har hjemme for langt ringere; (b) for den store hinder og mange timers spilde, de (har) ved kirketjenesten og opvartning samt frygt for forførelse, lediggang etc, hvorover ikkuns lutter fattige almissebørn occuperer de publique skoler«¹⁶⁷.

Christoffer Mumme var blevet biskop i Ålborg stift i oktober 1735, så da han få måneder senere år fik besked om at vurdere en skolereduktion på baggrund af forholdene i stiftet, kan han ikke have haft de bedste forudsætninger for at svare. Han havde dog i sin ungdom været hører først i Thisted, derpå i Ålborg og kendte således lidt til skolerne »set indefra«. I sit arkiv havde han adgang til skolernes 1732-indberetninger, og desuden forlangte han, at skolerne straks indsendte nye.

Også i dette stift underviste lærerne i 1732 kun gennemsnitligt 8 elever, og i 1736 var der i Nykøbing, Thisted og Sæby tilsammen 7 lærere, men kun 20 elever! Det var på materiale af denne art, biskop Mumme 3. maj 1736 til kommissionen formulerede sin ovenfor refererede skrivelse, der kulminerede med et forslag om at lade de små skolers elever konkurrere med katedralskolens. Der er intet forkert i at finde småskolerne værdifulde for samfundet. Der er heller ikke noget forkert i at forsvare

dette synspunkt med energi. Men kommissionen burde have kunnet regne med et loyalt oplæg – også fra Ålborg. Det fik man ikke.

Det er så godt som sikkert, at kommissionens beslutning om at undlade reduktion skyldtes de beregninger som Bartholin havde foretaget og ikke de jyske biskoppers skrivelser. Men skrivelserne måtte svække Worms position som »særlig sagkyndig« i kraft af sit embede, og på den måde fik de meget personligt farvede beskrivelser af skolesituationen i Jylland alligevel en vis betydning.

Det skulle imidlertid forme sig så ejendommeligt, at kommissionens indstilling blev kasseret af kongen.

5. 1736-1737: Intriger ved hoffet

Før gennemgangen af kommissionens arbejde fortsættes, vil det være nødvendigt at følge forskellige begivenhedsforløb, der fandt sted uden for kommissionen.

15. november 1735 henvendte sognepræst i Slangstrup Didrik Zwergius sig til kongen: »Man må med største bedrøvelse og græmmelse anse, at Slangstrup bys elendige og slette tilstand, hvorudi den formedelst den bedrøvelige ildsvåde er geråden, gøres endnu slettere og elendigere formedelst den store vankundighed, som derudi regerer... En god, forstandig og retsindig skoleholder kan ikke subsistere... og har byen hidindtil måttet behjælpe sig med sådanne, som til sligt et embede har været uduelige og uerfarne«. Nu foreslog Zwergius, at latinskolen, der kun havde et par elever, blev nedlagt. Rektoren kunne blive sognepræst, høreren »af borgerskabet forsynet med tilstrækkelig almis«, dvs pensioneret. En dansk skoleholder skulle overtage rektors degnebestilling og -indtægt og ved vacance yderligere overtage klokkestillingen. Indtil ordningen kunne træde i kraft, ville kapellan Hans Kjørulf undervise byens børn i kristendom, skrivning og regning; byfogden skulle overvåge, at alle børn over 5 år kom i skole. Zwergius udbad sig kongens billigelse af projektet¹⁶⁸.

Skrivelsen ekspederedes 20. december 1735 af gehejmeråd J L Holstein til udtalelse hos stiftsøvrigheden, hvor det må have været naturligt at overlade formuleringen af indstillingen til biskoppen, altså til Chr. Worm. Hermed fik denne en chance for på en behændig, men egentlig ikke særlig smuk måde at fremlægge sine synspunkter om reduktion for kongen uden om kommissionen. I stedet for direkte at give en indstilling vedrørende Slangstrup, formulerede Worm sin opfattelse i større almindelighed: »Ganske få disciple findes såvel i denne som en del andre deslige små købstæders skoler, hvorudover det var ej utjenligt, at de slige skoler blev reducerede og gjort (til) danske skoler i deres sted, således anlagte, at de docentibus (lærerne) i deslige latinske skoler tillagte lønninger kunne ... i de andre latinske skoler (som bør vedblive) forundes lærerne, hvilke findes så slet aflagte, at de må hunge ved deres besværlige arbejde, dog på den måde, at hver dansk skoleholder beholdt i sådanne købstæder i det mindste 50 rdl årlig samt fri bolig, hvilket er dobbelt så meget som skoleholderne i Deres Kongelige Majestæts skoler på landet gives. Men at stipendia, som er tillagte disciplene i Slangstrup, skulle henlægges til andre skoler, kunne vi ikke råde, siden sligt strider imod fundatorum vilje. De og vel kunne behøves til byens fattige børn, når en dansk skole i samme blev fastsat«.

I et forsøg på loyalitet over for kommissionen betoned Worm, at det måtte bero på kongens velbehag, om Zwergius' forslag skulle iværksættes straks eller udskydes til kommissionen havde afsluttet sine overvejelser, »da ej alene Slangstrup by, men endog andre deslige steder venteligen ville blive bedre forsynede med danske skoleholdere end hidindtil«¹⁶⁹.

Den sjællandske stiftsøvrigheds indstilling er dateret 6. februar 1736, men synes først en månedstid senere at være nået frem til Christian VI, der 15. marts udtalte, at ideen forekom ham særdeles god og nyttig. Han bad om nærmere oplysninger og ville specielt høre gehejmeråd Holsteins mening¹⁷⁰. Allerede i et nyt brev af samme dato tilføjede kongen, at Slangstrups forhold skulle reformeres straks. Skulle det senere vise sig, at ordningen ikke blev i overensstemmelse med, hvad kommissionen foreslog for de øvrige skolars vedkommende, kunne det laves om igen til den tid¹⁷¹. 6. april 1736 fik stiftsøvrigheden af kongen ordre til at formulere et regulativ for en dansk skole i Slangstrup; det forelå 13. april 1736¹⁷².

Netop i de samme dage havde Worm udarbejdet og 7. april 1736 sendt Bartholin og Gram sin tidligere omtalte store forestilling til kongen med bilag om forordning og om reduktion i Sjælland stift. Han havde ivrigt opfordret dem til at »forandre, fratage og tilsætte, hvad Dem godt synes, hvorved jeg bliver aldeles fornøjet«¹⁷³. De opfattede opfordringen bogstaveligt, og efter kommissionsmødet 18. april udarbejdede Gram et nyt forordningsudkast, mens Bartholin blot lod reduktionsplanen for Sjælland indgå på linie med de andre skrivelser fra biskopperne i en samlet vurdering af hele spørgsmålet.

Worms forestilling foreligger kaligraferet og klar til underskrift og indlevering til kongen¹⁷⁴, og i samme stand var vel de to nu forsvundne bilag. Worm selv havde kun opfattet sin opfordring som en høflighed og tog det ilde op, at det hele ikke blev godkendt. Han gik derfor nu sine egne veje: Under påskud af at ville rette i sit reduktionsforslag tog han det til sig, og da kommissionen senere fik brug for det, var det forsvundet. Worm var i mellemtiden død, og hans arvinger erklærede, at de ikke havde fundet det blandt hans efterladenskaber.

Hvor var det blevet af? Efter al sandsynlighed havde Hans Højærværdighed bag kommissionens ryg indleveret det til Christian VI¹⁷⁵!

Kommissionens forordningsforslag, der blev indleveret i september 1736, tilfredsstillede ikke uden videre kongen. Da det manglede omtale af reduktion, kom Christian VI i tanker om Worms plan og bad 2. oktober 1736 gehejmeråd Holstein finde den frem¹⁷⁶.

I løbet af nogle måneder skulle Worms reduktionside få støtte fra helt uventet hold: 27. september 1736 havde Christian VI bedt Holstein udtale sig om forordningsforslaget og tage stilling til, om ikke også andre i sådanne sager erfarne folk burde gennemgå det¹⁷⁷. 2. oktober 1736 fik Holstein besked om at lade hofpræsten Erik Pontoppidan og justitsråd Andreas Hojer kommentere forslaget, to mænd, som Holstein vel selv havde bragt i forslag¹⁷⁸. Deres bemærkninger harmonerede godt med kongens opfattelse, og 23. januar 1737 erklærede han, at de skulle tages til følge¹⁷⁹. Af de ændringer, der herefter skulle foretages i kommissionens oplæg, skal kun nævnes Hojers forslag om en ny paragraf efter forslagens første: De små latin-

skoler, der »er til større skade og hinder end fordel og opkomst« skulle nedlægges, og deres indkomster overgå til de blivende skoler.

Med kongens accept af denne tilføjelse var det besluttet, at en skolereduktion skulle finde sted på trods af kommissionens opfattelse. Rektor Falster og biskop Worm, pastor Zwergius og justitsråd Hojer bidrog til afgørelsen, men først og fremmest er den et udtryk for den kongelige vilje.

H. F. Rørdam formoder¹⁸⁰, at man ved hoffet følte sig pinlig berørt ved at oplyse kommissionen om, at kongen bag dens ryg havde indhentet oplysninger fra Pontoppidan og Hojer. At Worm også havde spillet kongen sine meninger i hænde, gjorde ikke sagen mindre pinlig. Rørdam ser det som et forsøg på at redde situationen, at Holstein egenhændigt afskrev Hojers lange memorandum og vel derpå overlod afskriften til kommissionen med pålæg om at indarbejde indholdet i kommissionens eget forslag. Det ville tage sig ud, som om Holstein blot viderebragte kongens tanker.

For denne formodning taler, at kun Hojers og ikke Pontoppidans skrivelse blev kopieret; to forskellige skrivelser ville have afsløret udenforståendes medvirken. Holstein kunne så meget des bedre nøjes med den ene afskrift, som kongen selv havde fundet, at Pontoppidans og Hojers tanker var sammenfaldende¹⁸¹. Hojers skrivelse var formuleret, så den let kunne indarbejdes, og derfor foretrak Holstein måske den. Resultatet blev, at det ikke er muligt at henhøre en eneste passus til Pontoppidan, end ikke i spørgsmålet om katekismus, hvor kongen havde observeret en forskel i de to mænds forslag og foretrukket Pontoppidans¹⁸².

Nu er det vel tvivlsomt, om en sådan finfølelse var særlig udbredt ved hoffet, og da Holsteins afskrift ikke findes blandt kommissionens papirer, men blandt indlæggene til forordningen, er det måske mere tænkeligt, at Holstein ved nærmere eftertanke har ladet kancelliet sammenskrive de to dokumenter – et rent mekanisk arbejde, da Hojers instruktioner var præcise. 9. februar 1737 leverede Holstein det færdige arbejde til kongen, der dog ikke straks havde tid til at tage sig af sagen, men bad Holstein konferere med Hojer først¹⁸³. 13. februar fik Christian VI atter forordningen om de generelle forhold forelagt¹⁸⁴; han erklærede sig tilfreds med den og underskrev 13. marts 1737¹⁸⁵. To dage senere vedtoges det i konseilet at meddele kommissionen, at dens »forslag til en forordning med den forandring, således som den nu forfattet er« allernådigst approberedes¹⁸⁶.

Kommissionen fik meddelelsen 22. marts 1737¹⁸⁷ og samtidig fik den besked om at gennemgå den underskrevne forordning for eventuelt at gøre tilføjelser og derpå meddele, hvornår loven kunne træde i kraft. Når kommissionen på dette tidspunkt fik lejlighed til at kommentere forordningen, er det ikke sandsynligt, at den selv havde foretaget den endelige revision mellem 23. januar og 9. februar 1737.

Allerede 22. februar 1737 var kommissionen imidlertid blevet orienteret om, at den skulle arbejde videre.

6. 1737: Moderat reduktion?

Justitsråd Hojers forslag om reduktion var en konsekvens af hans ønske om, at lærerne skulle betragte undervisning som en livsgerning. § 5-6 i kommissionens for-

ordningsforslag ønskede han fundamentalt ændret, så lærerne fik forbud mod at søge bort fra skolegerningen medmindre biskop og øvrighed kunne attestere, at det skyldtes »vigtige og besynderlige« årsager; for hørerne måtte det tidligst ske 4 år efter ansættelsen, og deres stræben skulle gå i retning af rektorembeder.

I overensstemmelse hermed fik kommissionen i reskript af 22. februar 1737 ordre til at overveje, hvilke skoler der måtte nedlægges, for at der ved de resterende kunne skaffes midler til oprettelse af konrektorater, hvor de måtte mangle, samt almindelige lønforbedringer, så lærerne blev »således aflagte, at de kan have lyst til at blive deres livstid ved skolevæsenet og ej straks at stræbe efter andet kald«¹⁸⁸.

27. februar 1737 mødtes kommissionen hos Rosenkranz¹⁸⁹, hvor reskriptet blev læst op og formentlig skabte nogen panik. Som sædvanlig kendes mødets enkeltheder ikke, men det besluttedes at kontakte biskopperne på ny: Nu ønskedes ikke principielle synspunkter, men præcise forslag til omlægning af stifternes skoleforhold. Som for at fralægge sig ansvaret vedtoges det, at der med hvert brev skulle følge en kopi af reskriptet om reduktion¹⁹⁰.

Da kommissionen 22. marts fik udleveret den reviderede forordning med ordre til at gennemgå den en sidste gang, tilbød der sig en lejlighed til at meddele kongen flertallets betænkeligheder ved en reduktion. 1. april 1737 afgik Bartholin ved døden, men straks derefter kom forordningen til behandling. Om morgenen 2. april 1737 modtog Worm den fra Rosenkrantz, men han ekspederede den straks videre til Gram med anmodning om at få den tilbage den følgende uge, så han selv kunne gennemgå den, »thi at samles før De og jeg hver har overvejet sagen, ville være ej uden tidsspilde«¹⁹¹.

Først 11. maj 1737 indgav de 3 tilbageværende kommissionsmedlemmer deres kommentar til forordningen¹⁹². Det blev utvetydigt anført, at der ikke forelå økonomiske muligheder for at gennemføre Hojers intentioner; man havde allerede tidligere studeret skolernes antal og indkomster og fandt, at det ikke var »en mulig og gørlig sag« at skaffe så mange penge til veje, som kongen ønskede. Kunne måske de store skolars lærere opnå en mådelig forbedring, så var der i hvert fald intet til nye konrektorater; »lige så lidet ved vi, hvoraf konrektorerne skulle bekomme fornødne værelser til at bo udi, eller hvoraf slige residenser, om de end nu af ny blev bygget, herefter skulle vedligeholdes, thi allerede er kirkerne så meget bebyrdede, at det af dem umulig kan udredes«¹⁹³.

Kommissionens indvendinger blev vistnok i juni 1737 fulgt op af forslag til en moderat reduktion, der vel ikke kunne give lærerne det udbytte, som kongen tilsyneladende undte dem, men som på den anden side ikke lod de små byer helt i stikken med hensyn til undervisning.

Gram skrev to udkast til forestillingen¹⁹⁴ og derpå en koncept, som Worm fik til gennemsyn. Han rettede en hel del, men rettelserne faldt ikke i Rosenkrantz' smag. Gram skrev derpå en ny koncept med kun få ændringer i forhold til det oprindelige udkast; den fik Worm tilsendt med besked om, at han kunne renskrive den eller returnere den, så Rosenkrantz' sekretær kunne gøre det¹⁹⁵. I ledsageskrivelsen skrev Gram yderligere: »Hans Excellence takker meget for den hafte umage, men bad, at De ej ville ilde optage det, at han holdt fornøden, at vi skulle gøre de godtfolk der-

oppe så nøje relation om vores forslags beskaffenhed til reduktionen. Har derfor befalet mig en del af Deres Højærværdigheds koncept at udelade«. Worm har altså også ved denne lejlighed søgt at svække de andres modstand mod reduktion. »De godtfolk deroppe« må være kongen og hoffet, og betegnelsen står i skarp kontrast til de ydmyge skrivemåder og omhyggelige titulaturer som kommissionen anvendte, når kontakten var direkte. Det er helt befriende at fornemme den daglige omgangstone!

Indholdet af forestillingen var: Det var ikke muligt at give de blivende skolars hele lærerkorps tilstrækkeligt levebrød; selv den strengeste reduktion ville ikke kunne hjælpe hørerne; de måtte derfor ikke berøves advancementsmuligheder. Reducerede man så gennemgribende, at Jylland kun beholdt 5 skoler, ville undersåtterne føle sig meget ulige begunstiget i henseende til skolemuligheder for deres børn.

Legaterne kunne flyttes til blivende skoler, men tildeles elever fra den egn, legatet stammede fra; herved fulgtes fundatsernes ånd. De kunne også forblive ved byen og komme ungdommen dér til gode; herved fulgtes fundatsernes bogstav. Men hvordan man »end vender og snor det, er tingen violeret«.

Det middel, som forekom bedst var derfor en moderat reduktion og oprettelse af en dansk skole i de reduceredes sted af hensyn til ungdommens uddannelse og kirkernes betjening. Disse skoler kunne beholde legater, som fundatserne forbød flyttet, mens de andre overførtes til de blivende latinskoler. Det ville også være muligt at overflytte dele af lærerlønningerne, specielt fordi man som biskop Ramus havde foreslået, kunne nøjes med klokkerne som hjælpelærere ved skolerne. Klokkerne behøvede kun et lille tillæg for denne tjeneste.

Det lod sig ikke gøre at få konrektorer ved alle de blivende skoler, men en skoles velfærd beroede også mindre på en konrektors indsættelse eller en rektorlønns størrelse end på al anden god foranstaltning. Konrektorer burde knyttes til skolerne i København, Roskilde, Helsingør, Slagelse, Odense, Nakskov, Nykøbing F, Ribe, Århus, Viborg og Ålborg. Desuden foreslog man følgende skoler bevaret uden konrektorat: Køge, Ringsted, Vordingborg, Nyborg, Svendborg, Holstebro eller Ringkøbing, Kolding, Fredericia, Horsens, Randers og Thisted. Skolen i Holstebro eller Ringkøbing og indtil videre også skolen i Randers skulle ikke kunne dimittere direkte til universitetet, men kun til en af de andre skoler i stiftet. En overgang påtænkte man at foreslå Mariager skole bevaret på tilsvarende vilkår, men opgav det igen. De norske skoler omtales ikke i skrivelserne. Forestillingen suppleredes med en oversigt over, hvor meget lærerlønningerne ved de fynske og jyske skoler lod sig forbedre, hvis også skolerne i Svendborg, Holstebro/Ringkøbing og Thisted blev nedlagt (udregnet af Gram på grundlag af 1732-materialet).

At skolesagen igen trak ud, må utvivlsomt ses i sammenhæng med biskop Worms død 9. oktober 1737.

7. 1737-indberetningerne

Kommissionens betænkeligheder ved en for voldsom reduktion var inspireret af de synspunkter, biskopperne havde gjort gældende i deres svar på henvendelserne i februar.

Biskop Mumme i Ålborg svarede omgående, og man kan endnu engang undres over denne mand: Han havde nu totalt opgivet sin før så ivrige modstand og erkendte, at kun Ålborg skole kunne gives den størrelse og de indtægter, som kongen ønskede. Den samlede lærerløn måtte forøges til 1700 rdl årlig, og hvad der for øjeblikket manglede, ville kunne skaffes ved nedlæggelse af stiftets øvrige 5 latinskoler¹⁹⁶.

Det var mindre end et år siden kommissionen fra Mumme havde modtaget det ivrigste forsvar for de små skoler, og nu accepterede han uden forbehold deres nedlæggelse. Tilsyneladende var der i Ålborg stift ikke sket ændringer, der kunne motivere biskoppens omsving, og det må da tolkes som den form for loyalitet, som en enevældens embedsmand kunne finde på at vise sin monark, når han ellers fik kendskab til monarkens ønsker. I løbet af sommeren 1737 indleverede hofprædikant Johan Bluhme til Christian VI et anonymt forslag til skolernes forbedring. Kongen lod forslaget gå videre til kommissionen, og inden 2. maj 1738 var det afsløret, at forfatteren var biskop Mumme, der imidlertid var død juni 1737¹⁹⁷.

Den anonyme skrivelse indeholdt fornuftige resonnementer, men kom for sent til at influere på kongens stilling til reduktionsspørgsmålet og sikkert også for sent til at influere på kommissionens kommentarer til de godtfolk deroppe. Alligevel skal skrivelserne refereres her:

De små skoler havde ganske vist få elever, men også kun få lærere, så der i hver klasse måtte sidde elever med vidt forskelligt standpunkt. Blev alle elever samlet i nogle få store skoler – Mumme foreslog 6 i Jylland – kunne hver lærer få en ensartet klasse at arbejde med til lettelse for ham og med større udbytte for eleverne. De dårlige lønforhold ville afholde dygtige folk fra at søge arbejde ved de små skoler, men blev de nedlagt, kunne der blive en anstændig løn til hovedskolernes lærere. Der behøvede ikke være penge til rådighed for eleverne i de danske skoler, som byerne måtte have til erstatning; det danske skolevæsen var så godt udbygget med skoler på landet, at børnene ikke behøvede flytte hjemmefra for at blive undervist, og kneb det fx for forældreløse at klare sig, måtte fattigvæsenet hjælpe. Legatfundatserne kunne heller ikke motivere latinskolernes forbliven: Legaterne var nok givet til skolerne, men en skole er eleverne, ikke huset, og flytter eleverne, må legaterne følge med.

Det næste svar til kommissionen indløb fra Christiansand; det var ganske sagligt i tonen: Stavanger skole kunne forsvinde, men Christiansand måtte bevares. Flere praktiske problemer blev der foreslået gode løsninger på, men det svækkede indlægget, at biskop Jakob Kærup kalkulerede med at få overført de indtægter, der blev frigjort ved lukning af skolerne i Skien og Tønsberg i Christiania stift¹⁹⁸. Biskop Kærups brev var derfor i virkeligheden en tilkendegivelse af, at problemerne ikke kunne løses indenfor stiftets grænser.

Indholdet af biskop Ramus' skrivelse var af samme natur som Kærups: et ærligt forsøg på at opfylde kongens ønske og en erkendelse af, at det ikke lod sig gøre. Ramus' redebønne sind viste sig ved, at han foreslog reduktionen forøget til at omfatte 12 af de 17 skoler, der sorterede under ham, mod før kun 11, og ligeledes ved, at han reserverede færre indkomster til de danske skoler end før, så det blev muligt at overføre desto flere til de blivende latinskoler. Yderligere afholdt han sig fra at foretage lønreguleringer for lærerne i Odense, men til lærerlønningerne ved de 4

øvrige skoler var der behov for 4000 rdl årlig, og trods den gode vilje kunne biskoppen kun fremskaffe 2046 rdl (inklusive den hidtidige løn). Der manglede 1954 rdl, »hvortil ingen udveje vides«. Alligevel angav han dog selv en udvej: at reducere yderligere en af skolerne. Det måtte i så fald blive Svendborg, mens Odense, Nyborg, Nakskov og Nykøbing skulle bevares¹⁹⁹.

Biskop Anchersen fastholdt sin uvilje mod reduktion i Ribe stift: Kolding skole måtte bevares, da tidligere konger »under forbandelse« havde tillagt skolen indtægter til evig tid. Fredericia blev skildret som en slags åndeligt center med to lutherske, en reformert og en katolsk kirke foruden en synagoge; her kunne en latinskole ikke undværes. Fik skolerne i Ringkøbing, Holstebro og Lemvig lov at bestå, kunne man til gengæld forlange, at rektorerne sendte deres elever til afsluttende undervisning i Ribe skoles øverste lektie. For at undgå, at rektorerne »aldeles skulle tabe modet« ved denne procedure, der begrænsede deres muligheder for at vise egne evner og kvalificere sig til forfremmelse, forestillede biskoppen sig, at de hvert tredje år fik lov til selv at dimittere en eller to elever til universitetet – efter at biskoppen havde eksamineret dem, så han kom til at stå som garant for deres egnethed til fortsatte studier. Det alternative forslag om en ny trivialskele i stiftet havde han arbejdet videre med og kunne nu udpege Ringkøbing som den bedste by for skolen; herfra var der nemlig sejlads både til Holland og Hamburg, hvilket ville sikre gode forråd af bøger, papir og andre fornødne sager til billig pris. Med beklagelse måtte han indrømme, at der ikke ville blive råd til at ansætte en konrektor »uden at gravere Hs. Maj.s kasse«²⁰⁰.

Biskop Oksen i Århus demonstrerede stadig sin uvilje. Hans skrivelse fra februar 1736 havde manglet detaljerede oplysninger, og da kommissionen i marts det følgende år udbad sig mere materiale, formulerede Gram skrivelsen til Århus særlig omhyggeligt og lod både biskop Worm og Bartholin approbere den, før den blev afsendt²⁰¹.

Utålmodigt afventede kommissionen svaret, for uden det kunne man ikke få noget samlet overblik over situationen²⁰². 24. august 1737 rykkede man for oplysningerne »som os dog fra alle øvrige biskopper i Danmark og Norge for længe siden er indløbne, og den allernådigst os anbefalede kommissions tilendebringelse alene nu er beroende på bemeldte fra Århus stift ventede underretning«²⁰³.

Så svarede Oksen endelig, men vrangvilligt og uden at sende de økonomiske oversigter, som man især savnede; der vedlagdes blot en liste over skolernes legater. Forsinkelsen undskyldte han med sygdom og kommenterede i øvrigt planen om, at lærerne skulle aflønnes, så de for livstid blev ved skolevæsenet, med ordene: »De høje og gode herrer (finder) vel selv, at det ikke kunne være til stiftets tarv og fornødenhed«. Lønningen til rektor i Århus behøvede kun at blive »så vel forbedret, at en enlig mand deraf kunne leve, og man des mere kunne have årsag at stringere ham dertil med flid... at tage mere (vare) på hans embede, som det sig bør«. Oksen tillod sig i øvrigt »tydeligt at forestille, at de latinske skoler udi de små købstæder til ungdommens undervisning og kirketjenestens vedligeholdelse højlig behøves og ikke uden uorden kunne afskaffes. Så er jeg allerunderdanigst forsikret, dersom alt dette trohigen Hans K.M. (Kongelige Majestæt) bliver forestillet, at det ved skolerne i de små købstæder blive fremdeles som det af Arilds tid efter reformationen har været«²⁰⁴.

Biskoppens antydning af, at sagen ville gå i orden, hvis blot kommissionen frem-

stillede den godt nok for kongen, blev næppe modtaget uden bitterhed; man havde kæmpet mod nedlæggelserne og omtalte dem internt som »eksekutioner«. Det var kongen, der ville nedlægge, og forslag måtte udarbejdes. Kommissionen søgte både i maj og juni(?) 1737 at komme igennem med moderate forslag, men de afstedkom ikke nogen reaktion fra hoffets side. Overfor Holstein ytrede Christian VI direkte, at han fandt kommissionens kommentarer til forordningen unyttige²⁰⁵.

8. 1738-1740: Skolereduktionen

Biskop Worms efterfølger som Sjællands biskop, Peder Hersleb, indtrådte maj 1738 i skolekommissionen. Gram overlod ham 28. maj 1738 kommissionens materiale-samling til gennemsyn²⁰⁶ og 3. juli 1738 deltog han for første gang i et møde²⁰⁷. Det blev besluttet, at Hersleb skulle tage kommissionens papirer med sig igen og »lade sine tanker derover løbe og til næste samling indbringe sit betænkende, hvorledes med reduktionen rimelig kunne gås til værks«. Yderligere blev det besluttet at anmode kongen om at få lov til at se skoleforordningen igen.

Der er ikke tvivl om, at det var Hersleb, der ønskede at se forordningen, og inden næste møde 30. juli 1738 var den modtaget²⁰⁸. På mødet erklærede Hersleb, at da koncepten var blevet overgivet til ham, »så ville han nu også derover indgive sine allerunderdanigste tanker«. Dette kom sikkert Christian VI godt tilpas. Dels havde han fundet størstedelen af kommissionens bemærkninger til den fra 11. maj 1737 unyttige og derfor 30. maj 1737 ladet etatsråd J S Schulin gennemgå den²⁰⁹, dels havde han allerede 2. oktober 1736 ytret ønske om at høre Herslebs mening og var blot afstået derfra, fordi denne som biskop i Christiania var så langt borte²¹⁰.

Med Hersleb havde kommissionen fået et medlem, som kongen lyttede til, og som vovede endnu engang at indberette, at kongens ambitioner var for høje og ikke kunne realiseres. Hans bemærkninger dateredes 4. august 1738²¹¹. Hovedindholdet var:

En skolereduktion skulle gøre det muligt at hjælpe rektorer og konrektorer, men hørernes vilkår skulle ikke forbedres. Det ville ikke være muligt – og det ville ikke være gavnligt: »Det fejler fast aldrig, at gamle hørere er enten liderlige eller nedslagne, morose (vrantne) og tyranniske«. Lad være, at ordenes betydning er blevet barskere i årenes løb: En skarp kritik var det også dengang. Som hørere ønskede Hersleb »muntre personer, som selv nylig har været under information og har endnu alt det skoletøj i hukommelsen, som andre hellere glemmer«, og skulle de binde sig for livstid, ville de ikke være til at skaffe. Blev det endelig muligt at hæve lønnen lidt, ville det dog ikke blive et skikkeligt levebrød alligevel; hørerne ville blive ringeagtede som degne og klokkere og derfor kun »nedslagne gemytter«. Kom de ikke fra skolen i tide, kunne de finde på at gifte sig, hvilket ville medføre betleri og udnyttelse af disciplene²¹². Endelig frarådede Hersleb, at de fik stillet rektorater og konrektorater i udsigt, da det ikke var givet, at en duelig hører kunne blive en duelig rektor.

Hersleb afsluttede sin betænkning med at skitsere en meget drastisk reduktion: Foruden de 11 skoler i Danmark, som kommissionen havde karakteriseret som store, og 4 skoler i de norske stiftsbyer kunne kun 3 bevares: Køge eller Vordingborg, Nyborg, og Kolding eller Fredericia. For at sikre konrektorater alle steder måtte lektorsindtægterne ved domkirkerne endda inddrages²¹³.

Foruden denne skrivelse indleverede Hersleb i midten af august 1738 et detaljeret forslag til kongen om reduktion på Sjælland. Efter dette skulle København, Roskilde, Helsingør, Slagelse og Vordingborg bevares, men i øvrigt kendes indholdet ikke²¹⁴. Der kan ikke være tvivl om, at forslaget skulle være en demonstration af, at der ikke kunne skaffes hørerne lønforbedringer.

At Hersleb havde indleveret et konkret forslag til kongen om reduktion på Sjælland, kom bag på de øvrige kommissionsmedlemmer, og han fandt det påkrævet på det følgende møde 27. august 1738 at forsikre, at det kun drejede sig om »et ugefærligt udkast«²¹⁵. På den anden side nægtede Rosenkrantz og Gram ikke, at der måtte udarbejdes detaljerede projekter for alle stifterne, og man vedtog, at i hvert fald biskopperne i Ribe og Århus måtte tages med på råd for deres stifters vedkommende, så man undgik vanskeligheder, når »eksekutionen« skulle foregå.

Kommissoriet var uændret at skaffe konrektorer og gode lønninger ved alle bevarede skoler. Opgaven var lettest at løse i Sjælland stift, og især da, når man som tilfældet var, konsekvent overså de bornholmske skoler. Måske derfor havde Worm og efter ham Hersleb tendens til enegang. I modsætning hertil betragtede Gram Danmark under et, og han var meget utilpas ved erkendelsen af, at i jo højere grad man opfyldte kongens ønsker, desto større områder i Jylland ville ligge tilbage uden latinskoler. Under pres af kommissoriet og på baggrund af egne beregninger måtte han lide nederlag efter nederlag og opgive kampen om den ene skole efter den anden. I de seneste beregninger kalkulerede han nu også med nedlæggelse af skolerne i Svendborg, Holstebro, Ringkøbing og Thisted; desuden opererede han med nedlæggelse af klasser (og dermed lærerstillinger) i Randers, Århus og Viborg. Alligevel var der hverken mulighed for højere hørreløn eller nye konrektorater. Skulle lønnen til rektorer og konrektorer bringes op på et anstændigt niveau, måtte kommissionen også kunne disponere over stifternes lektoratsindkomster²¹⁶.

Man kan tage det som vidnesbyrd om, at heller ikke Rosenkrantz ville lægge navn til yderligere reduktion, at kommissionen i september 1738 vovede at indgive et nyt samlet projekt, der ikke opfyldte de krav, som kongen havde stillet: På Sjælland bevarede København, Roskilde, Slagelse, Helsingør og Vordingborg, men hvis de tre sidste skulle have konrektorater, måtte hospitalerne i Helsingør og Slagelse yde kraftige bidrag til lønnen. Undlod man at indføre disse konrektorater, kunne skolerne i Kalundborg og Køge bevares omend uden synderlige forbedringer. I øvrigt skulle skolerne i Odense, Nyborg, Nakskov, Nykøbing F, Ribe, Århus, Viborg og Ålborg bestå, samt – uden konrektorer – i Fredericia, Kolding, Randers og Horsens. Intetsteds kunne hørernes løn forbedres²¹⁷.

På baggrund af Herslebs barske rapport og kommissionens officielle redegørelse fandt kongen det nu nødvendigt at renoncere. Han opgav hørernes sag, men ønskede et ekstra konrektorat frem for bevarelse af Kalundborg skole.

Kongens accept med de nævnte forbehold meddeltes kommissionen 3. oktober 1738²¹⁸. På dette tidspunkt havde kongen endnu ikke i detaljer beskæftiget sig med kommissionens forslag af 11. maj 1737 til ændring af den allerede underskrevne forordning, og med Herslebs tilsvarende af 4. august 1738. Der blev derfor udarbejdet en oversigt, hvor de to parter bemærkninger til de enkelte paragraffer blev stillet

over for hinanden²¹⁹. Holstein gennemgik materialet og anbefalede næsten ved hver paragraf ændringer i overensstemmelse med Herslebs indstilling. Kun undtagelsesvist nød kommissionens opfattelse fremme. Herigennem fik Holstein mærkbar indflydelse på forordningens udformning, for kongen accepterede uden undtagelser hans rundt regnet 40 enkeltindstillinger. Noget selvstændigt bidrag ydede Holstein derimod ikke. Et enkelt lille tilløb var der dog: Hvis lektoratsindkomsterne skulle henlægges til lærerne, fandt han det rimeligt, at man til minde herom skulle lade katedralskolernes ledere bære titlen »teologisk lektor«. Det bifaldt kongen, men forslaget realiseredes ikke, og kommissionen fik ikke lov til selv at disponere over lektoratsgodset.

Det omtalte aktstykke afsluttedes med synspunkter vedrørende reduktionens omfang og forordningens ikrafttræden. Kommissionen havde anbefalet, at reduktionen først gennemførtes, når alle pensionsspørgsmål var ordnede, eller at den gennemførtes gradvist efterhånden som lærerne fik andet levebrød. Hersleb foreslog reformen iværksat jo før jo hellere, mens Holstein i marginen kategorisk noterede: »Reduktion og den nye indretning begynder med 1740.« og overlod til stiftsøvrighederne at skaffe de reducerede lærere ventepenge.

Holstein ønskede, at kommissionen fremkom med endnu et oplæg vedrørende reduktionens omfang, men i sin længste kommentar erklærede kongen, at det var overflødig: 3. oktober 1738 var der givet resolution om de sjællandske skolars antal, og nu noterede han, hvilke byer der i øvrigt skulle bevare latinskolen og daterede dokumentet 19. marts 1739.

Efter at en renskrift med de approberede ændringer var foretaget, skrev kongen under 17. april 1739, og forordningen blev publiceret. Kongens skoleliste var anbragt i den første paragraf: Foruden Frederiksborg og Herlufsholm skulle der være 22 offentlige latinskoler i monarkiet, nemlig i følgende byer: København, Roskilde, Slagelse, Helsingør, Køge, Vordingborg, Odense, Nyborg, Nakskov, Nykøbing F, Ribe, Fredericia, Kolding, Århus, Randers, Horsens, Viborg og Ålborg, samt Christiania, Christiansand, Bergen og Trondhjem.

Vedrørende de i det foregående særlig omtalte problemer fastsloges det, at rektor og konrektor for fremtiden skulle lønnes, så de fik lyst til at forblive ved skolegeringen (§1). De måtte ikke søge anden stilling uden at særlige grunde, attesteret af biskop og stedlig øvrighed, talte derfor. Med hørerne skulle man forholde sig som hidtil: Når de ulasteligt havde tjent 4 år, måtte de allerunderdanigst gøre ansøgning om videre forfremmelse (§9), men for at undgå hyppige lærerskift burde de stræbe efter at blive konrektor eller rektor (§8).

Det endelige resultat fulgte således Hojers tankegang, af hensyn til de faktiske muligheder dog modereret efter indstilling fra kommissionen og specielt Hersleb, så hørerne ikke fik del i forbedringerne, men bevarede muligheden for at søge præstekald.

Under samme dato som forordningen underskrev Christian VI et reskript til stiftsøvrighederne²²⁰, som i overensstemmelse med kommissionens ønske opfordredes til at bistå ved tilrettelæggelsen af den økonomiske og personalemæssige side af reduktionen; reskriptet indeholdt også en række praktiske vejledninger:

De små latinskoler skulle så vidt muligt holdes i gang helt til årsskiftet, så eleverne forældre kunne få tid til at betænke børnenes fremtid. På den anden side skulle der også tages hensyn til lærerne, og skulle nogen skaffe sig anden stilling i årets løb, skulle det vakante embede ikke besættes på ny. Stiftsøvrighederne skulle snarest sende kommissionen forslag til fordeling af de reducerede skolars indtægter. Skolehus, degnekald samt accidenser i kirken og lignende små indtægter, der ikke lod sig flytte, skulle overgå til en ny skole på stedet, mens tiender, legater og degnepensioner skulle fordeles mellem de blivende latinskoler i stifterne. Elevernes legater skulle henlægges til den nærmeste af disse skoler, og eleverne fra legatets oprindelige hjemsted skulle have fortrinsret til rentepengene. De nye byskoler fik betegnelsen »kristendomsskoler«.

1. januar 1740 trådte den nye skolelov officielt i kraft.

9. Kommissionens sidste opgave

I skolekommissionen var der formodentlig lettelse over, som sidste opgave kun at få overdraget koordineringen af den praktiske gennemførelse af skolereduktionen; de lokale forhold skulle landets biskopper og stiftsamtmænd gennemgå en sidste gang og på dette aktuelle grundlag komme med en detaljeret indstilling. Alligevel skulle der blive problemer nok at tumle med.

Som den første indgav den sjællandske stiftsøvrighed sin indstilling 10. september 1739. Herslebs kolleger i kommissionen fandt, at indstillingen var udført »med stor flid, billighed og akkuratess« og ekspederede det 17. september til kongen med en erklæring om, at kommissionen ikke havde fundet noget at erindre²²¹. I kancelliet fandt en mindre korrektion sted, så Dueholm kloster sparede for at udrede kostpenge til lærerne i Roskilde. De trufne beslutninger forkyndtes i reskript af 9. oktober 1739²²². Det endelige resultat blev følgende indkomstforbedringer:

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
København, rektor	800 rdl	0 rdl	800 rdl	
konrektor	200 rdl	197 rdl	397 rdl	
Helsingør, rektor	240 rdl	176 rdl	416 rdl	
ny konrektor	286 rdl	286 rdl		
Roskilde, rektor	700 rdl	0 rdl	700 rdl	
konrektor	350 rdl	92 rdl	442 rdl	
Slagelse, rektor	220 rdl	118 rdl	338 rdl	211 rdl
ny konrektor	195 rdl	195 rdl		
Vordingborg, rektor	230 rdl	70 rdl	300 rdl	60 rdl
hører	30 rdl	19 rdl	49 rdl	
ny hører	50 rdl	50 rdl		
Køge, rektor	160 rdl	100 rdl	260 rdl	90 rdl

Stiftsøvrigheden i Ålborg indsendte sine forslag 26. oktober 1739, og kommissionen ekspederede sagen videre til kongen 14. november, hvorefter et reskript af 27. november 1739 meddelte beslutningerne²²³. Resultatet blev følgende indkomstforbedringer:

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
Ålborg, rektor	248 rdl	250 rdl	498 rdl	108 rdl
konrektor	189 rdl	125 rdl	314 rdl	

Rektor Falster i Ribe, der i sin tid havde forårsaget, at skolevæsenets forhold blev taget op til revision, henvendte sig 14. juli 1739 til kommissionen²²⁴: Hans løn beløb sig næppe til mere end 200 sldr årlig, og alligevel frygtede han en formindskelse: Rektoratets øjeblikkelige indtægter var mindre end konrektoratets, men siden 1723 var man kommet uden om denne urimelighed ved at lade rektor oppebære begge indtægter mod selv at holde og lønne en såkaldt subrektor. Falster ønskede at bevare de to lønninger og foreslog, at en konrektor i stedet som løn fik rektorindtægterne fra Varde og Lemvig samt lektoratets indtægter på ca 100 rdl, når de blev ledige, og dertil en række degnepensioner.

1. december 1739 udarbejdede stiftsøvrigheden et forslag til reduktion i stiftet²²⁵. Man fandt, at lærerne ved de skoler, der skulle nedlægges, burde beholde hele deres løn som pension, indtil de genansattes eller døde. Riberektores løn skulle, efterhånden som kapitalerne blev ledige, forøges fra de nuværende 181 rdl til ca 500 rdl; også skolens øvrige lærere indstilledes til tillæg. Man vovede – skønt kongens afgørelse af hvilke skoler der skulle nedlægges var kendt – at anbefale bevarelse af latinskolen i Ringkøbing. Rektorerne i Kolding og Fredericia kunne man desværre ikke skaffe løntillæg, men satte sin lid til, at kommissionen fik overskud i et andet stift og ville udnytte det.

Endnu før indstillingen var afsendt, blev rektor Falster i hemmelighed underrettet om indholdet, »hvorefter de indkomster efterstræbes, som jeg hidindtil haver nydt«. 27. november 1739 skrev han derom til Gram²²⁶ og gentog sit ønske om at bevare sine hidtidige indtægter og lade konrektor få de nye. »Jeg under den gode mand alt godt, men må dog tænke på mig og mine efterkommere. Imidlertid finder jeg mig gerne i den pukken og trussel, som her af min avindsmand udsprede«.

Avindsmanden var biskop Anchersen, og at Falsters uro og utilfredshed var begrundet, fremgår af, at stiftamtmand Gabel 4. december på egen hånd skrev til kommissionen og fastholdt, at 500 rdl var det mindste Falster skulle have i løn for sit store arbejde, og at han indtil videre burde beholde konrektorindtægterne, hvad biskop Anchersen på grund af »en slags u-ynde, han har fået til rektor Falster«, ikke kunne tiltræde; biskoppen ønskede konrektorlønnen normaliseret straks.

Kommissionen meddelte 12. december stiftsøvrigheden, at man ikke var tilfreds

med de modtagne oplysninger; specielt efterlyste man redegørelse for, hvilke lærere der kunne overgå til kristendomsskolerne. En ny indstilling var færdig allerede 22. december²²⁷, men heller ikke den var i orden, selv om Riberektoren indstilledes til at bevare konrektors indkomster mod at yde ham logi, kost, lys og varme. Kommissionen kunne hverken acceptere, at hørerne i Ribe fik løntillæg, eller at ingen af de reducerede lærere ønskedes ansat ved kristendomsskolerne. Til kongen indstillede kommissionen, at Ribe bevarede ordningen med en privatansat subrektor indtil videre, at de 5 reducerede hørere overtog hver sin kristendomsskole, at rektor i Vejle fortsatte som præst i Vinding, at 2 rektorer pensioneredes og kun 2 fik ventepenge. Kongen fulgte kommissionens indstilling, idet dog subrektoren fik titel af konrektor; reskript udsendtes 4. marts 1740²²⁸. Når det hele var faldet på plads skulle resultatet blive følgende indkomstforbedringer:

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
Ribe, rektor	185 rdl	341 rdl	526 rdl	98 rdl
Fredericia, rektor	218 rdl	54 rdl	272 rdl	11 rdl
Kolding, rektor	192 rdl	72 rdl	264 rdl	59 rdl

Stiftsøvrigheden i Fyns og Lolland-Falsters stift indgav forslag til nyordningen 9. og 13. januar 1740²²⁹. 9 reducerede lærere skulle overtage kristensomsskoler og 9 andre have ventepenge; de sidste 4 kunne klare sig på forskellig vis. I skolekommissionen mente man ikke, at der kunne ydes ventepenge til så mange og indstillede, at yderligere 3 lærere overtog kristendomsskoler og en blev degn. Det reviderede forslag tilstilledes kongen 3. februar 1740, hvorefter 2 reskripter af 4. marts 1740 satte ordningerne i kraft²³⁰. Følgende indkomstforbedringer skulle finde sted:

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
Odense, rektor	400 rdl	147 rdl	547 rdl	79 rdl
konrektor	300 rdl	146 rdl	446 rdl	
Nyborg, rektor	160 rdl	222 rdl	382 rdl	168 rdl
ny skrivemester		23 rdl	23 rdl	
Nakskov, rektor	150 rdl	198 rdl	348 rdl	179 rdl
Nykøbing, rektor	300 rdl	96 rdl	396 rdl	

Fra Århus afgik stiftsøvrighedens indstilling først 11. marts 1740; kommissionen tilføjede nogle detaljer og lod materialet overgå til kongen 23. april; kongen approberede 11. maj og reskript om beslutningerne udsendtes 6. juni 1740²³¹.

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
Århus	100 rdl	315 rdl	415 rdl	
Randers	98 rdl	152 rdl	250 rdl	renter af værdier på 366 rdl
Horsens	84 rdl	76 rdl	160 rdl	renter af værdier på 673 rdl

Desuden fik en hører i Randers og en hører i Horsens beskedne løntillæg.

I Viborg stift skulle kun skolen i Skive reduceres, men da også lektoratet ved domkirken skulle nedlægges ved embedsledighed, var der trods alt noget at gøre godt med som beskrevet i reskript af 14. juni 1740²³². Foruden en forventet regulering af degnepensionerne ville indtægtsforbedringerne beløbe sig til følgende:

	hidtidig løn	forbedring	ny løn	ekstra indtægter til eleverne
Viborg, rektor	330 rdl	101 rdl	431 rdl	renter af værdier på 160 rdl
konrektor	191 rdl	87 rdl	278 rdl	

Med indgivelsen af reformforslag for Århus og Viborg stift i april 1740 havde skolekommissionen omsider afsluttet sit arbejde²³³. Rosenkrantz fik samtidig – i nåde og med pension – sin afsked fra statens tjeneste, men nogen formel opløsning af kommissionen fandt så vidt vides ikke sted.

III. Skolereduktionens virkninger

1. Afviklingen af latinskolerne

Skolereduktionen betød, at 40 af landets 59 latinskoler blev nedlagt, iberegnet Slangørup og Neksø. Mens Rønne mistede sin dimissionsret til universitetet, nød de resterende 18 skoler på en eller anden måde godt af forandringen: 18 rektorer, 5 konrektorer og 3 hørere fik lønforbedringer; 2 nye konrektorater og et hørerembede oprettedes, mens til gengæld et hørerembede i København blev nedlagt. Endelig fik skolerne øgede legatmidler til eleverne.

Det varede en rum tid, før alle lønforholdene kom endeligt på plads. I Viborg skulle det teologiske lektorat ved domkirkens nedlægges ved vakance og en betragtelig del af lektorlønnen tillægges rektor, men vakance indtrådte først 1747²³⁴.

Nedlæggelsen af de mange latinskoler kunne naturligvis ikke foregå uden problemer. Kommissionen modtog protestskrivelser fra borgerskabet i adskillige byer, i 1737 således fra Sakskøbing²³⁵ og Stavanger²³⁶, i 1739 fra Lemvig²³⁷, Næstved²³⁸ og Holbæk²³⁹. Næstved skole burde efter lokal opfattelse bevares af hensyn til kirkesangen og til de børn, der havde lyst og evne til studering. Man foreslog i stedet at nedlægge byens 2 klokker- og 2 organiststillinger og lade disciple varetage embedspligterne; rektor var klar til at påtage sig ansvaret for ordningen. De ledige indtægter kunne give 10-12 elever lige så gode stipendier, som de ville kunne få ved store skoler. I Holbæk tilbød man at føre latinskolen videre udelukkende på byens bekostning og lovede gennem prøver at sikre, at kun velegnede elever blev optaget i skolen. Man mente i øvrigt, at Peder Pedersens store legat fra 1723 kunne redde skolen, for i fundatsen var der klart forbud mod at flytte legatet til nogen anden skole²⁴⁰.

Lige så lidt som i de øvrige tilfælde førte denne henvendelse til det ønskede resultat. Med hensyn til legatet overlod kongen det til testators arvinger at afgøre, om legatet skulle hjælpe elever i en dansk skole i Holbæk eller elever fra Holbæk i udenbys skoler²⁴¹. Det sidste blev resultatet, men da der 6. juni 1740 udsendtes reskript herom, blev det tilføjet, at legatet skulle overflyttes til Holbæk, hvis kongen fandt for godt igen at oprette en latinsko­le dér²⁴².

Borgergruppernes henvendelser beskæftigede kommissionen sig kun lidt med. Det var i forvejen vanskeligt nok at skulle tilrettelægge 68 reducerede læreres fremtid. Det skete i nøje samråd med både den lokale øvrighed og de implicerede selv. To af lærerne overtog de nyoprettede konrektorater, 27 blev kristendomsskoleholdere, en blev hjælpelærer i Skive og en fik støtte til at fuldende sine universitetsstudier. Tre lærere blev kaldet til landsbydegn og 24 til kapellan eller sognepræst; Niels Lund i Ringsted og Jens Bach i Varde fik løfte om præstekald, men deres skæbne kendes ikke. Fire rektorer fortsatte i deres hidtidige kirkelige arbejde, hvilket i realiteten betød afgivelse af skoletjenesten uden kompensation, og kun 4 blev egentlig pensionerede.

Befordringen til kirkeligt embede måtte naturligvis strække sig over nogen tid, men søgtes fremmet mest muligt. Således benyttede biskop Ramus sig af sin ret til første gang at besætte de degnekald, der tidligere havde ligget til latinskolerne, skønt det skabte visse vanskeligheder i forholdet til kirkeejerne²⁴³. De sidste udnævnelser forelå i 1742.

Alle ønskerne om at blive degn eller præst kunne ikke opfyldes straks, da reformens virkning så ville forha­les ved brug af store dele af de disponible midler til ventepenge, men af de lærere, der beskikkedes ved kristendomsskolerne, blev i løbet af få år 2 kaldet til landsbydegn, 3 til præst.

Normalt skulle ventepenge først udbetales, hvis de reducerede lærere ikke fik genansættelse inden et halvt år. Ordningen hang sammen med, at store dele af lærerlønnen forfaldt til betaling halvårlig, og efter decemberindbetalingerne skulle lærerne stort set kunne klare sig til næste termin. Ventepengene var af varierende størrelse, normalt tilkendtes gifte rektorer 2 rigsdaler (12 mark) ugentlig, ugifte 2 sletdaler (8 mark) og hørere 4 mark. Der blev for nogle tale om betydelig indtægtsnedgang. De reducerede lærere måtte gennem en kritisk tid²⁴⁴; de beklagede sig hyppigt, men

reagerede i øvrigt forskelligt. Rektor Mossin i Nysted henvendte sig først i februar 1741 til biskop Ramus med forespørgsel om, hvorfor han ikke fik pension. Biskoppen beklagede, at han ikke langt tidligere var gjort opmærksom på fejlen og anviste straks tilgodehavendet hos rektoren i Nakskov, der havde overtaget Nystedrektoratets indkomster. Skønt Mossin tog sit udgangspunkt i reskriptets datering 4. marts 1740, mente biskoppen, at skæringsdagen for det halve år uden ventepenge måtte regnes fra den officielle dato for skolereduktionen: 1. januar²⁴⁵.

Som kontrast til denne tålmodighed stillede rektor Thomas Andrup i Sæby urimelige erstatningskrav: Rektorboligen havde været så slet, at han ikke havde kunnet bebo den, og nu krævede han 5 rdl i erstatning for hvert af de 18 år, han ikke havde haft nytte af huset. Sognepræst og byfoged afviste kravet: Huset var blevet faldefærdigt, fordi rektor forlod det – ikke omvendt, og huset kunne ikke ved salg indbringe de 90 rdl, som kravet lød på²⁴⁶. Andrup mente også at have krav på de dele af sin rektorløn for 1739, der først forfaldt til betaling 2. april og 11. juni 1740²⁴⁷. Her kunne kongen i en resolution 20. juni 1740 fastslå, at skæringsdagen var 1. januar – noget stiftsøvrigheden vel egentlig måtte have vidst fra starten²⁴⁸.

Foruden de økonomiske vanskeligheder medførte nyordningen også vanskeligheder i forbindelse med varetagelsen af de kirkelige pligter. I Vejle nægtede kapellanen at holde aftensangsprædikener, som rektor før havde gjort²⁴⁹, i Ringkøbing opstod en lignende situation²⁵⁰. I Holstebro pålagde man den pensionerede rektor Spleth at være forsanger i kirken; det havde han aldrig været før og protesterede. Biskop Anchersen lod sig dog ikke rokke: »Når det begynder i koret, så stemmer vel menigheden i med; følgelig kan det ikke være af så stor vanskelighed eller nogen til forklejnelse, som foregives«²⁵¹.

Strid mellem de nye kristendomsskoleholdere og de gamle klokkere brød også ud mange steder: Sakskøbing²⁵², Holstebro²⁵³, Ringkøbing²⁵⁴, Vejle²⁵⁵. Særlig slemt var det i Ribe stift, hvor biskop Anchersen til sidst måtte gøre nøje rede for arbejdsfordelingen: Skoleholderen skulle som degn læse bønner i kordøren og lede sangen, mens klokkeren havde ansvaret for kirkens »ornamenter«, brød og vin til altergangen, skulle »klæde præsten i for alteret«, følge ham til dåben og sige amen, føre bog over confitentes og copulationer, samt register over døde og fødte, følge præsten til dåben og sige amen, lade klokkerne ringe og grave kaste²⁵⁶. Biskop Brorson måtte senere indskærpe, at klokkeren ikke havde noget med undervisning at gøre – heller ikke konfirmandernes, og hans indstilling var i øvrigt, at embederne som degn og klokker burde slås sammen overalt, så man kunne få ende på rivaliseringerne, der snart gjaldt lønnen, snart arbejdsfordelingen²⁵⁷.

Vanskeligheder slap man således ikke for, men som helhed synes reduktionen gennemført med vidtstrakt hensyntagen til de reducerede lærere. De modtog udnævnelser som kvalifikationer undertiden knap synes at berettigede til²⁵⁸, fik opfyldt ønsker om sammenlægning af embeder²⁵⁹, og da forandringerne var gennemført, måtte mange af de nye sognepræster og skolemestre nok erkende, at de havde skolereduktionen at takke for deres advancement.

Hvordan latinskoleeleverne og deres forældre generelt vurderede reformen, lader sig ikke påvise, men også de fik selvfølgelig problemer at tumle med. De måtte tage

stilling til, om skolegangen skulle afsluttes, fortsættes i kristendomsskolen eller fortsættes i en anden latinskole. I Holbæk forlod 8 af latinskolens 24 elever skolen efter den sidste legatuddeling 11. juni 1739, 3 lykkedes det at få indskrevet ved universitetet i december, og de resterende 13 har så velsagtens fortsat skolegangen i kristendomsskolen²⁶⁰. Sakskøbing regnskabsbog fortæller under 1739, at Niels Pedersen blev taget ud af skolen ved rygter om reduktionen, mens Rødbys regnskabsbog viser, at kun 3 af denne skoles elever udmeldtes, da skolen blev dansk.

Mens problemerne var til at overskue, hvis eleven udmeldtes eller fortsatte i kristendomsskolen, kunne overflytning til anden latinskole give vanskeligheder, selv om man har indtryk af, at der blev vist stor imødekommenhed allevegne. Biskop Hersleb skrev således 27. februar 1740 til rektor Nyholm i Slagelse²⁶¹, at disciplene Hans Bohnum og Jens Bierring fra Kalundborg og Peder Kofod fra Næstved skulle have kost på klosteret, mens de andre disciple fra Kalundborg til gengæld skulle nyde forholdsvis mere i penge.

Problemer opstod i Ringsted, da rektor Peder Lykke kom så pludseligt fra byen for at overtage et præstekald i Norge, at han ikke fik udfærdiget testimonier for de elever, der ønskede overflyttelse til latinskole. Da Ringsteds legater overførtes til Køge, var det naturligt at søge eleverne optaget dér, og rektor Sporon kom overens med borgerskabet i Ringsted om, at 4 elever ikke alene skulle modtage undervisning hos ham, men også indlogeres i rektorboligen og have fri kost, lys og varme. Til gengæld skulle rektor Sporon have 4 mark ugentlig for hver af eleverne gennem de legater, som Ringstedeleverne havde fortrinsstilling til²⁶². Nu ville skæbnen, at endnu en elev fra Ringsted ønskede at fortsætte sin skolegang, men sygdom havde forhindret ham i at indstille sig sammen med de andre. Mens de 4 første synes etablerede i Køge omkring 1. april – mærkeligt sent i øvrigt – kom den sidste tilsyneladende en måned senere. Han fik adgang til skolen, men ingen økonomisk støtte, skønt han havde haft fri kost i Ringsted. I sin nød overrakte han biskop Hersleb en bønsskrivelse, da denne visiterede skolen i maj²⁶³. Biskoppen fandt elevens henvendelse berettiget og udbad sig nærmere orientering hos skolens rektor og forstanderskab²⁶⁴. Han informeredes blandt andet om rektor Sporons pensionat og bifaldt ikke ordningen. Hele systemet med fri kost var biskoppen imod, og i særdeleshed var det urigtigt af rektor selv at have betalende kostgængere, »thi det er rektor, som bør have indseende med spisningen, hvor den er publique, og det er for rektor disciplene skal klage, om de ej nyder den kost, de bør«. Ordningen i Køge fik lov at fortsætte året ud, men derefter skulle eleverne have udbetalt penge²⁶⁵.

2. Etableringen af kristendomsskoler

I latinskolernes sted skulle der indrettes kristendomsskoler. Som hovedregel overtog de nye skoler de gamle skolehuse, mens en af de reducerede rektorer eller hørere blev skoleholder med pligt til at undervise i kristendom, skrivning, læsning og regning. Desuden skulle han være kordegn, og det medførte bl a at den tunge betegnelse »kristendomsskole« hurtigt gled ud og erstattedes af betegnelser som »kirkens skole« eller »degnens skole«.

Igangsætningen af kristendomsskolerne trak ud flere steder. I Hjørring var latin-

Skælskør latinskole fra reformationen til 1740. I forbindelse med skolereduktionen blev huset solgt til købmand Lorens Pedersen, der skænkede det til fribolig for fattige. I nyere tid har Skælskør Bymuseum vist gammelt skoleinventar og undervisningsmateriel i bygningen – men desværre ikke ting fra den gamle latinskole. Foto: Børge Riis Larsen

skolens hus gået til ved byens brand 1702 og ikke siden genopført²⁶⁶. Skolebygningen i Mariager var i 1740 på nippet til at falde sammen; skønt en istandsættelse ville koste over 100 rdl, blev den beordret, men senere opgivet igen, da pastor Friedlieb tilbød at skænke hus og grund til skole. Også denne udvej måtte opgives, og det endte med, at skoleholderen selv måtte leje nødvendige lokaler mod at få en godtgørelse. Pengene skaffede man ved at pålægge alle over 15 år »som ej selv holder dug og disk«, en halvårlig afgift på 2-3 skilling²⁶⁷. I Svendborg blev det nødvendigt at sælge skolehuset til nedbrydning²⁶⁸, og i Skælskør var huset både brøstfældigt og dårligt beliggende i byens ene udkant, så små umyndige på vinterdage ikke kunne komme dertil fra den anden. Huset solgtes til kirkens bedste, og for de indkomne 66 rdl måtte kirken leje eller købe nyt²⁶⁹.

I enkelte byer var der vanskeligheder med at skaffe lærere til skolen. I Fåborg åbnede Laurids Nærå en skole for dem, der var blevet »forlegne« ved latinskolens reduktion²⁷⁰, og først da Nærå i 1746 blev degn, synes kristendomsskolen etableret forskriftsmæssigt. I Hjørring magtede rektor Ål ikke at lønne en skoleholder, som det var blevet ham pålagt ved reduktionen; biskoppen bad sognepræst og byfoged

»formå stadens indvånere til at lade sig skrive for noget vist årligen« i penge eller naturalier til løn for skoleholderen, men på bytinget 9. januar 1740 nægtede borgerne at betale det mindste. Biskoppen måtte så henholde sig til, at forordningen krævede, at Ål bar byrden; endnu 27. juni var det nødvendigt at henstille til ham, at han straks antog en skoleholder²⁷¹.

I Skagen kunne rektor, der fortsatte i sit kapellanembedet, heller ikke magte at lønne en skoleholder, så kravet blev opgivet; det havde hidtil været degnen, der holdt dansk skole, og det fortsatte han med²⁷².

I Mariager ramte forsinkelsen landsognene. Skoleholderen skulle være degn både i Mariager by og i anneksognene Hem og Sem, hvor skolevæsenet skulle indrettes i henhold til forordningen af 23. januar 1739 og plakat af 29. april 1740 om skoler på landet. Men landdistrikterne var fattige, og som den største af lodsejerne ønskede Mathias de Thestrup til Mariager Kloster i stedet for at ansætte en skoleholder at få degnen til også at holde skole i Hem og Sem. Han henvendte sig herom til stiftsbeholdningsmand Trappaud flere gange²⁷³, men endnu ved bispevisitatsen 1742 var skolevæsenet ikke kommet i gang i landdistriktet »formedelst proprietærernes disputer«²⁷⁴. I Skive løstes et tilsvarende problem ved at klokkeren blev skoleholder for landbørnene²⁷⁵.

I nogle byer fik man nok indsat en kristendomsskoleholder, men uden at han forhastede sig med at komme i gang med arbejdet. Biskop Brorson måtte i december 1740 skrive til provsten i Nykøbing M: »Jeg har hørt, at Deres kordegn Clastrup tager sig gode ledige dage til, bestiller intet uden tager og oppebærer indkomster... Er han ikke så meget gennemlærd, så måtte han jo dog sætte det på rente, som han har. Hvi lærer han ikke de små ABC? Kan han ikke eller gider han ikke? Jeg er så ilde tilfreds med hans dovenskab, at jeg ikke have ord, som jeg ville øse ud på ham«²⁷⁶. I Thisted fik Peder Hind december 1740 af biskoppen besked om at forbedre sig, og en måned senere skulle provsten oplyse, om Hind »går som en meneder i sit embede«²⁷⁷. Det stod også dårligt til i Sæby, hvor provst Rothenborg 4. februar 1740 måtte indberette, at skolen ikke var kommet i gang endnu, da skolemesteren (Christian Andrup) nægtede at varme skolestuen op. Andrup fralagde sig ansvaret: Skylden var borgernes. Nogle ville ikke sende deres børn i skole længere, når der ikke var mulighed for legater, andre ville ikke sende deres børn ud i det kolde vejr osv., og forældrene påstod sig så fattige, at børnene ikke kunne have brændsel med, som de burde. Han drev dog nu skolen stærkt frem, men der spores forargelse i provstens næste rapport: »Nu går syn for sagn, at han nok ved, hvad hans egentlige forretning er i henseende til skolehold, da han alt har en snes børn, som han af de fleste nyder både ilding (brændsel) og penge af«²⁷⁸. Det var lykkedes Andrup at samle de velstående elever i kristendomsskolen, som hans far havde samlet dem i latinskolen; den blev aldrig den skole for fattige, som den skulle være.

En tilsvarende udvikling foregik vist i Holbæk²⁷⁹ og Rudkøbing, hvor degnen kun tog sig af konfirmanderne og en særlig skoleholder beskikkedes for de fattige elever²⁸⁰. I Varde forsømte degnen undervisningen, og bedemandens skole blev vist i 1756 byens eneste²⁸¹; i Lemvig lukkede kristendomsskolen tilsyneladende i 1743²⁸², i Skagen vist omkring 1760²⁸³.

3. De danske skoler

Der eksisterede længe før kristendomsskolerne etableredes, et dansk skolevæsen for både drenge og piger, men dets omfang varierede stærkt efter lærernes omdømme og byernes størrelse og velstand.

I de større byer var der af sognepræst og byfoged beskikket en dansk skolemester, der mod betaling underviste bedre folks børn. I Ebeltoft kaldtes skolen direkte »De formuende børns skole«²⁸⁴, mens den normale betegnelse var »Byens skole« til forskel fra »Kirkens skole«, latinskolen. I Assens fastsattes skolepengene i 1733 til 4 skilling ugentlig for elever i regning og skrivning, 3 skilling for elever i læsning og skrivning og 2 skilling for elever, der kun skulle lære at læse²⁸⁵. Tilsvarende takster gjaldt overalt, men skolemestrenes øvrige vilkår var meget forskellige. Ofte betalte byen et kontant beløb eller sørgede for fri bolig og gratis kost hos borgerne på betingelse af, at et antal fattige fik gratis undervisning. På samme vilkår fik skolemesteren i Sæby indtægterne af et legat, hvilket i forbindelse med rektor Andrups gode forbindelser med byens overklasse betød, at den danske skole blev fattigskole og latinskolen byens »fine« skole²⁸⁶. Enkelte af de danske skolemestre havde bierhverv som fx bedemand (Varde), organist (Grenå), postmester (Assens) eller fattigforstander (Kalundborg 1753).

Mange klokkere påtog sig lidt undervisning og var end betalingen ringe, betød den dog et værdifuldt supplement til klokkerindtægterne. I årene op til 1740 var det almindeligt, at klokkerne tog sig af katekisationen.

Endelig var der rundt om i byerne småkårsfolk, som for et beskedent beløb holdt »pogeskole«. Man forstår knap, hvem der foretrak denne skoleform, men det er et faktum, at den trivedes både før og efter 1740²⁸⁷. I Grenå blev i 1742 flertallet af børn undervist i pogeskoler hos syypigen jomfru Ryborg, konen Anne Bakmand, konsumptionsbetjent Laurids N. og matrosen Poul Simonsen²⁸⁸.

At klokker, skolemester og skoleholder ofte gik hinanden i bedene er indlysende. I Hjørring rottede klokker og skolemester sig i 1730 sammen og søgte at få biskoppen til at bremse en knapmagers skolevirksomhed, men forgæves²⁸⁹. Normalt havde den danske skolemester fået eneret på at modtage betalende elever, og det var derfor især ham, der virkede aggressiv. I Grenå klagede skolemester Søren Fischer 1733 over, at en Thomas Christensen var begyndt at holde skole. Sognepræst og byfoged udbad sig en redegørelse fra Thomas Christensen, og denne svarede temmelig arrogant: »Om anklagerens såkaldte bestalling forbinder enhver far og formynder her i byen absolut at holde deres børn under hans information, er en ting, som må bero indtil videre«. Det var præst og foged, der havde ansat Fischer, og de måtte stå ved løfterne til ham. Derfor sendte de 2 mand rundt i byen for at meddele borgerne forbud mod at sende deres børn til Thomas Christensen. Straks efter klagede borgerne til stiftsøvrigheden over, at præst og byfoged havde tiltaget sig »utidig myndighed«. Biskop Ocksen udbad sig forklaring, og præst og foged lagde ikke fingrene imellem: »Vi må med største forundring fornemme Thomas Christensens dumdristighed, at han tvært imod Hans Majestæts allernådigste lov pag. 435 såvel som øvrighedens fornødne foranstaltning af egen fripostighed agter at tiltage sig at være dansk skoleholder her i byen, da dog han selv tillige med det øvrige borgerskab i salig byfoged

Johs. Ulsøes tid har været med på rådstuen i samling og approberet, at en skoleholder skulle antages til samtlige børns information²⁹⁰.

Forlydenderne om latinskolernes omdannelse til danske skoler skabte uro blandt alle disse lærere. Tue Lind i Thisted udbad sig biskoppens tilladelse til at fortsætte sin skole²⁹¹, hvad han selvfølgelig fik, men en mere realistisk fornemmelse af katastrofe havde lærere som Rommedal i Hjørring²⁹², Heegen i Sæby²⁹³, Beck i Assens²⁹⁴ og Loos i Korsør²⁹⁵, der ansøgte om at måtte overtage de kommende kristendomsskoler. I Ribe regnede biskop Anchersen med, at sådanne ansøgninger kunne opfyldes og indstillede klokker Jan Breum i Holstebro og klokker Andreas Mühlenstedt i Vejle, samt dansk og tysk skoleholder Peder Balvig i Ringkøbing²⁹⁶. Provst Højer i Vejle tillod sig at bemærke, at man dér dårligt kunne komme uden om høreren Anders Rosten, da han allerede var degn. Biskoppen tog det fortrydeligt op, at han så sent blev gjort bekendt med denne begrænsning i sin valgfrihed og krævede omgående redegørelse for, med hvilken ret høreren førte degnetitel og fra hvem han havde sin bestalling²⁹⁷. Anders Rosten henvendte sig direkte til kommissionen med en udskrift af Vejle bys justitsprotokol, hvoraf det fremgik, at degneembedet altid havde været henlagt til høreren og med kopi af Mühlenstedts kaldsbrev som klokker – ikke som degn²⁹⁸. Rosten fik da også embedet.

I det hele taget var det den officielle politik at lade de nye kristendomsskoler betjene af de reducerede lærere, og følgerne blev alvorlige for de hidtidige dansk skoleholdere: I Sæby gav Heegen op og søgte degnekald, da han hverken havde flere elever eller flere penge²⁹⁹; i Assens forlod Niels Beck sit embede 1745 af utilfredshed med indtægterne, og hans efterfølger truede 1756 med at gøre ligeså³⁰⁰. Søren Fischer i Grenå forberedte sig på at søge degnekald og fik i den forbindelse anbefalinger fra præst og byfoged³⁰¹. Inden han søgte bort, prøvede han dog at få stiftsøvrigheden til at øge den løn, han oppebar som organist, mod til gengæld at forpligte sig til selv at reparere orglet, når det var i stykker. Da han efter 14 måneders venten rykkede for svar, forlangte stiftsøvrigheden attestation for, at han virkelig kunne reparere orgler. Fischer måtte en tur til Randers, hvor han fik organistens attest, og endelig bevilgedes en lønforhøjelse på 5 rdl årlig³⁰². I Næstved havde den danske skolemester som løn 10 rdl af byen, 10 rdl af de fattiges kasse og gratis bolig og kost. Efter oprettelse af kristendomsskolen ansøgte skolemester Hans Holm om at måtte beholde bidraget fra fattigkassen mod at undervise 10 fattige elever, men stiftsøvrigheden afslog med den motivering, at degnen nu skulle tage sig af de fattige elever. Året efter ophørte Holms skole; han havde de forrige 9 vintre næppe haft 10 elever om ugen og forudså, at han den kommende vinter ville ruineres helt³⁰³.

Under lignende omstændigheder ophørte de danske skoler i Hjørring, Hobro, Maribo, Nykøbing M og Næstved, og klokkernes skoler i Holstebro, Kerteminde, Korsør og Middelfart i løbet af kort tid, men gang på gang blussede vanskelighederne op. Et eksempel kan hentes fra Præstø, hvor rektor Behman tillige var præst. Han fortsatte efter 1740 som præst, og først efter hans afgang skulle en egentlig degn og skoleholder ansættes. Indtil videre varetoges disse hverv af den hidtidige hører Jørgen Schricke, der tillige var klokker. Ved hans bortrejse 1748 ønskede pastor Behman studiosus Jørgen Holst som skoleholder, men byfogden beskikkede Niels

Brügmann som klokker. Efter denne deling af arbejde og løn ønskede Holst ikke at komme til byen, og Behman fik i stedet studiosus Niels Hammer til at fungere for sig som degn og skoleholder. Ved Brügmans død 1751 fik Hammer tilladelse til at bestride klokkerembedet, men senere afskedigede præsten ham som skoleholder, antog studiosus Hans Pulsmid i stedet og ansøgte stiftsøvrigheden om, at Pulsmid også blev klokker. Det nægtedes, men fra 1752 forenedes stillingerne som degn, klokker og kristendomsskoleholder omsider³⁰⁴.

Oprettelsen af kristendomsskoler havde ikke blot nedlæggelse af gamle danske skoler til følge; men også at mange selvstændige klokkerstillinger forsvandt.

IV. Vurdering af reduktionen

1. Studenterne

Iver Rosenkrantz havde som leder af arbejdet med at genrejse universitetet efter ødelæggelserne under Københavns brand bl.a. sammen med biskop Worm overvejet, hvordan universitetets virksomhed kunne styrkes. Man havde måttet reducere antallet af professorer, og det lå nær til gengæld at stille større krav til de studerende. Rosenkrantz havde som chef for danske kancelli afgørende indflydelse på, hvad der herefter skete, og skal ordene tages for deres pålydende, blev det store arbejde med at reformere latinskolerne iværksat for at de studerende, der fremtidig blev optaget på universitetet skulle have bedre forkundskaber; det stod i den første indkaldelse af oplysninger om skolerne og det stod i indledningen til den forordning af 17. april 1739, som fastlagde latinskolenes fremtidige virke, herunder nedlæggelsen af de 40 mindste.

Det lader sig ikke uden videre gøre at vurdere, om de små skolers elever havde været så svagt funderede, at de udgjorde en særlig gruppe blandt nye studerende ved universitetet. Der blev hvert år optaget studerende »på prøve« og disse studerende med minimum af kvalifikationer er peget ud i matriklen, men der er undertiden vanskeligheder i forbindelse med præcist at fastslå hvor mange betegnelsen refererer til og præcist at fastslå, fra hvilke skoler de kom. I 8-års perioden 1732-39 blev 132 studerende optaget »på betingelser«; heraf var 20 dimitterede privat, 21 fra små skoler, der stod foran nedlæggelse, 53 fra blivende skoler i Danmark og 10 fra blivende skoler i Norge. Om ikke andet siger tallene i det mindste, at de svage studerende ikke var noget særkende for små skoler. En elevs formåen afhang først og fremmest af ham selv, dernæst af, om rektor magtede sit job – ikke om han var knyttet til en stor eller lille skole. Henimod 1740 stod det fx sløjt til i Århus, hvorfra studerende i hovedsagen blev optaget på betingelser: 1731 4, 1732 2, 1734 5, 1735 1 og 1736 7.

Optagelser på prøve fortsatte efter de små skolers nedlæggelse, og intet tyder på, at denne begivenhed influerede på de studerendes egnethed. Tværtimod har vi en officiel tilkendegivelse af, at det ikke var tilfældet. Forordningen af 23. juli 1756 om fattige børns antagelse i latinskolerne indledes nemlig med ordene: »Da det endnu ofte skal arrivere, at hel slette og mådelige ingenia antages i skolerne og derfra siden forsendes til Akademiet...«

Skolereformen bidrog således ikke i påviselig grad til at skaffe universitetet studerende med større kundskaber end før.

Men der kom færre studerende: I en række 8-års perioder (1732-39, 1740-47, 1748-55, 1756-63, 1764-71) blev der med runde tal indskrevet henholdsvis 1700, 1600, 1550, 1550 og 1300 studerende – en klar nedgang. I hver af 8-års perioderne 1724-31 og 1732-39 kom der ca 150 elever fra de skoler, der siden blev nedlagt. Man kunne have forventet at de blivende skoler 1740-47 dimitterede et tilsvarende større antal, men væksten ligger kun på ca 50. I Ribe stift forsvandt skolerne i Holstebro, Lemvig og Ringkøbing uden at dimittendtallet i Ribe voksede; i Ålborg stift forsvandt 5 små latinskoler, og alligevel faldt antallet af dimittender fra den eneste tilbageblevne, latinskolen i Ålborg. Det skal retfærdigvis siges, at reformen ikke havde som mål at skaffe flere studerende, men tallene viser, at *mulighederne for at studieegnede med bopæl noget borte fra de tilbageblevne latinskoler kunne få adgang til universitetet blev væsentligt mindre.*

2. Latinskolerne

Et andet mål for skolekommissionen havde været »skolernes opkomst«; sådan lød det både i 1732 og i den afsluttende forordning, men lykkedes det?

Reduktionen blev ikke den energitilførsel, man havde håbet på. 1749 skrev rektor Bøtcher i Fredericia til biskoppen i Ribe: »Vi må for at holde skolen og kirkerne vedlige somme tider endog antage dem, der næppe kan læse eller skrive ret... , ja vi må ligesom af en latinskole gøre en dansk, som jeg i disse tider har prøvet, da jeg ikke uden besvær måtte læse for første lektie, siden den nederste kollega Morten Thrane, som Deres Højærværdighed vel ved, ved St Michaelis tider brak sit ben«³⁰⁵. I Ålborg svandt latinskolen ind: Da ingen af skolens tre nederste hørere havde 100 rdl i årlig løn, bevilgede kongen ved resolution af 14. oktober 1779, at nederste hørerstilling blev nedlagt ved vakance og lønnen delt mellem de to andre. De to nederste lektier måtte fremtidig deles om én lærer. Ikke nok med det: 15 år senere anbefalede Ålborgbiskoppen, at manøvren blev gentaget: Han påstod, at det ville forbedre undervisningen, da en god løn var forudsætningen for at få gode lærere. 7. juni 1794 kunne kancelliet bifalde hans forslag: Andenlektiehøreren stilling kunne nedlægges ved vakance og eleverne optages i 3. lektie, hvorfra de efter 2 års undervisning kunne flyttes til 4. lektie. Den frigjorte lærerløn på 114 rdl skulle fordeles mellem 3. og 4. lekties lærere, så de fik henholdsvis 171 og 189 rdl i årsløn.

I Århus lukkedes nederste lektie i 1757, og året efter var elevtallet kun 24, vist det laveste nogensinde³⁰⁶. Elevtallet i Horsens var i 1742 nede på 33³⁰⁷, i Randers lå det 1743-48 mellem 14 og 28 og derpå kun undtagelsesvist over 20 det følgende halvt-hundrede år³⁰⁸. I Viborg faldt antallet af dimittender: I 1740'erne dimitterede man 120 studenter og i 1750'erne 100, i 1770'erne dimitterede man kun 70 og ligeså i 1780'erne³⁰⁹.

De bevarede skoler blomstrede ikke op, men sygnede hen, og i årenes løb blev mange ligefrem lukket: Køge 1776, Rønne og til dels Vordingborg 1806, Fredericia (som statsskole) 1817, Helsingør, Nakskov og Nyborg 1839, Vordingborg definitivt

1846, Slagelse 1852, Kolding 1856. *Skolereformen 1739 bragte ikke latinskolerne på fode.*

3. Lønningerne ved latinskolerne

I 1737 fik kommissionen pålæg om at overveje, hvordan lønningerne ved latinskolerne kunne omfordes: Ved at nedlægge et antal skoler skulle midler frigøres og flyttes, så lærerlønninger ved de øvrige fremtidig blev så høje, at lærerne fik lyst til at tilbringe »deres livstid« ved skolevæsenet. Rektorerne fik forbedringer af forskellig størrelse, og i mange tilfælde, så det virkelig kunne mærkes. Til gengæld blev planen om at forbedre lønnen for de langt dårligere stillede hørerne opgivet.

Dermed mistede kommissoriet i betydelig grad i sin mening. Der havde siden begyndelsen af 1700-tallet fundet ca 180 rektorskitter sted³¹⁰, men heraf skyldtes kun en tredjedel at rektorer blev præster, og de pågældende rektorer havde i hovedsagen været knyttet til små skolerne, der skulle nedlægges: Hobro, Kerteminde, Lemvig, Middelfart, Nykøbing M, Nysted og Rønne. Den tid var forbi, da man befordrede de store skolars rektorer til præstekald. I København, Odense, Ribe, Roskilde, Viborg, Ålborg og Århus havde siden henholdsvis 1675, 1653, 1665, 1638, 1634, 1631 og 1647 bogstavelig talt ingen rektor udskiftet sin stilling ud med et andet embede; i Odense var enkelte blevet professorer ved det lokale gymnasium, Ribe havde fostret en professor og en præst og Ålborg en landsdommer, det var alt. 1740-1800 søgte et par Odenserektorer andet rektorat, men ellers holdt rektorerne i disse skoler som tidligere ud indtil død, pensionering eller i enkelte tilfælde afskedigelse.

Store forandringer var heller ikke at spore i de mellemstore skoler, som undgik reduktion: Af 6 rektorer i Randers 1646-1742 blev 2 sognepræster; af 4 rektorer 1742-1803 ligeledes 2. Kun en enkelt af Horsens' 6 rektorer 1665-1742 døde ikke i embedet, mens de følgende alle søgte bort: 3 til anden skole, 1 til gejstligt kald og først Oluf Worm slog sig til ro i byen, skønt han i 1790 fik tilbudt et professorat³¹¹. Det samlede billede viser her ca 35 rektorskitter i hver af perioderne 1700-1739 og 1740-1800, i den første fik 11 rektorer gejstligt kald og 3 embede ved anden skole; i den anden periode fik 3 gejstligt kald og 8 embede ved anden skole eller ved universitetet.

For konrektorerne var situationen en anden. Embederne var få, og der var periodvis uorden i forholdene: I Viborg var stillingen kombineret med lektoratet ved domkirken³¹², i Ribe fik rektor også konrektoratets indkomster mod selv at lønne en »subrektor«³¹³. Konrektorerne synes ved første øjekast mindre stabile end rektorerne, men i mange tilfælde avancerede de til rektor, meget ofte endda ved samme skole, og på den måde var konrektoratet i virkeligheden den institution, der sikrede kontinuiteten på de store skoler: I København havde 3 af de 4 rektorer 1698-1770 været konrektorer ved skolen og det samme forhold gjorde sig gældende de fleste steder: I Odense gjaldt det 6 af 7 rektorer 1642-1781, i Ålborg 5 af 7 rektorer 1668-1804, i Viborg 7 af 8 rektorer 1672-1806, i Århus 7 af 10 rektorer 1647-1861. I Ribe og Roskilde var der samme tendens, men knap så udtalt. Skolereduktionen sikrede ikke alene konrektorerne ordnede forhold og større indtægter, men forøgede også antallet fra 7 til 9, idet der oprettedes konrektorater i Helsingør og Slagelse.

Skolereduktionen sikrede rektorer og konrektorer tiltrængte og fortjente løntillæg, men forventningen om, at de til gengæld blev i deres embede »på livstid« var en misforståelse og i den henseende *var lønreformen ret beset nytteløs*.

4. Skoleforhold i de reducerede byer

Skolereduktionen betød ikke nogen lettelse af de betrængte byers økonomi, tværtimod. I det hele taget betød reduktionen ikke, at nogen slap billigere. Hvad borgerne havde ydet latinskolens lærere i degneløn, afgifter, offer, honorar for deltagelse i kirkelige handlinger osv overførtes til kristendomsskolen. I anledning af en forespørgsel fra Køge præciserede et kongeligt reskript, at skolen skulle modtage offer næst efter sognepræsten og før klokkeren³¹⁴. De af latinskolens indkomster der blev flyttet, var kongetiender, degnepensioner, renteindtægter og disse værdier i korn og penge blev nu unddraget omsætningen i småbyerne.

Intet sted kom der flere lærere. I 1730'erne virkede 70-75 lærere ved de små latinskoler, de danske skoleholders tal er mere usikre, men lå vel på omkring 30, så der i alt var godt og vel 100 lærere i de 40 byer. I 1784 var der 50³¹⁵: kun i Assens, Ebeltoft, Kalundborg, Mariager, Ringsted, Rudkøbing, Rødby, Skagen, Sæby og Thisted var der to skoler. *Skolereduktionen betød væsentligt færre offentlige undervisningstilbud i landets mindre byer*.

Hvad det private skolevæsen angår accepterede mange byer, at uberettigede holdt skole for små børn eller i de simpleste fag (»kende bogstaverne«, »læse indeni«, »lære ABC«), i Fåborg underviste en aftakket vagtmester i tysk, i Holbæk foregik undervisning i regning privat, da skoleholderen »ikke forstod synderligt deraf«. Som kuriosum kan det nævnes, at Asmus Cuurlands bestalling som skoleholder i Kalundborg 1753 indeholdt en bestemmelse om, at han mod ekstra betaling skulle give interesserede undervisning i latin³¹⁶; i 1784 kunne skoleholderen i Maribo tilbyde undervisning i latin, og tilsvarende tjeneste ydede indtil 1789 den reducerede hører von Støcken som degn i Svendborg; han tituleredes oven i købet rektor³¹⁷.

Den elementære undervisning var under myndighedernes tilsyn. I princippet skulle alle betale skolepenge, men i alle byer var der fripladser for de fattige. Skolernes virksomhed skal ikke yderligere analyseres, men i to henseender må kristendomsskolerne have haft fortrin frem for latinskolerne: For det første var deres pædagogiske målsætning mere relevant for eleverne: Danskundervisning var ikke længere en træls nødvendighed, men et mål i sig selv; desuden var skrivning, regning og selvfølgelig kristendom grundfag overalt. For det andet stod kristendomsskolerne åbne også for piger, hvilket ikke bare var et pædagogisk fremskridt, men også gav piger adgang til en beskedent del af de indkomster, der stadig tilfaldt elever om end langt fra i omfang som latinskolerne havde kunnet præstere.

5. Konfirmation og folkeskole

Christian VI engagerede sig personligt stærkt i skoleforholdene. Efter kun få måneders forberedelse indførtes konfirmation ved forordning af 13. januar 1736 og med den en tvungen konfirmationsforberedelse. Ifølge reskript af 22. februar 1737 til Sjællands biskop skulle der etableres katekisationen i købstæderne uden for Køben-

havn to gange om ugen. Da der endnu ikke fandtes kateketer i disse byer, skulle katekisationen foretages af sognepræsten om søndagen og om tirsdagen af latinskolen lærere. Når nogle latinskoler »udgik«, skulle der i stedet indrettes danske skoler. At latinskoler virkelig skulle udgå var kongen indstillet på; i 1736 havde han accepteret nedlæggelsen af Slangstrup latinskole mod at der oprettedes en dansk, og via biskop Worm var han blevet informeret om, at skolekommissionen havde gjort sig overvejelser om lignende ændringer andre steder. Da kommissionen ikke fremkom med sådanne forslag, stillede kongen krav derom, og da kommissionen foreslog moderat reduktion, krævede kongen en omfattende. Det var ønsket om nye skoler, kristendomsskoler, der drev kongen frem, og kristendomsskoler fik han. *På en måde blev det den danske folkeskoles start.*

6. Latinskole og enevælde

Den del af skolekommissionens arbejde, der drejede sig om lærebøger, mislykkedes: Der kom ingen nye skolebøger. Den del af kommissionsarbejdet, der som mål havde at regulere de daglige forhold på latinskolerne, og som førte til forordningen af 17. april 1739, er ikke blevet behandlet her. Det stod klart, at reformer var nødvendige på mange områder, og kommissionen var fra starten lydhør over for alle ideer, der kunne tjene til forbedring af de eksisterende forhold. Man indhentede forslag fra biskopperne, der igen indhentede forslag fra rektorerne, og nogle af rektorerne indhentede endda ideer hos lærerpersonalet. I enkelte tilfælde kan en paragraf i forordningen føres helt tilbage til den lærer, der oprindeligt kom med forslaget. Således er bestemmelserne om daglig oplæsning af bibelen på dansk (§ 23) og om at eleverne efter kirkegang skulle eksamineres i prædiken (§ 37) udgået fra rektor Schade i København³¹⁸.

Skoleforordningen af 17. april 1739 er et solidt og godt stykke arbejde, en milepæl i dansk skolevæsens historie. Den er på en gang et smukt produkt af mange menneskers samarbejde og af en enevældig konges vilje. Lidt anderledes stiller det sig med den ledsagende omstændighed, der har været hovedsagen i nærværende undersøgelse: Nedlæggelsen af 40 latinskoler. Her var forløbet mindre smukt, og enevælden egensindig: Ikke kommission og beregninger, ikke skolefolk og bystyre, ikke universitet og da slet ikke elever fik i virkeligheden nogen indflydelse; nej reformens baggrund er Slangstrup brand, biskop Worms fikse idé og først og sidst Christian VI's eget velmente ønske om udbrede den rette kristne tro gennem konfirmation og en ny slags skoler: Kristendomsskoler.

Carl E. Jørgensen, f. 1930, student fra Århus katedralskole 1949, cand. mag. i historie og dansk 1957 (ÅU), adjunkt Viborg katedralskole 1957, rektor Fredericia Gymnasium 1971-1990. Har bl a skrevet Århus katedralskoles historie (Århus stifts årbog 1948 og 1950-52) og Viborg katedralskoles historie (1960), medarbejder ved Trap: Danmark 1960-64 (herregårde i Jylland). Medstifter og nu æresmedlem af Dansk posthistorisk Selskab. Har skrevet Fredericia postkontors historie (i Post i Fredericia 1673-1995); desuden artikler om Postforhold i Danmark 1864, Postcensuren i Danmark og Norge under 2. verdenskrig, postvæsenets blanketter og etiketter m.m., og bøgerne Om at samle Frimærker (1966) og Om at samle Christian X i 2 Farver (2001). Har udgivet Kilder til Danmarks Historie 1282-1340 (1. udgave 1964) og skrevet om Kongemordet i Finderup (Fra Viborg Amt 2001). Adresse: Regulussvæng 1, 7000 Fredericia; e-mail: carl.jorgensen@vip.cybercity.dk

Forkortelser

Utrykte kilder:

Rigarkivet:

D.K. = Danske Kancelli.

Det kongelige Bibliotek:

Gl Kgl SI 1073 = Håndskrift 1073, fol: En Samling af adskilligt hørende til Historiam Academicam et Scholasticam.

Landsarkivet for Sjælland:

Sjæll BA: Sjællands bispearkiv.

Sjæll BA. Indberetninger 1732 = Sjæll BA: Indberetning om de latinske Skolers Tilstand med Biskoppens Betænkning, 1732.

Sjæll BA. Komm = Sjæll BA VIIB: Kommissionen for de lærde Skolers Reduktion i Danmark og Norge.

Heri bl a »Sjælland« = »Angaaende de reducerede Scholer i Sjællands Stift«.

Sjæll SA: Skolearkiver.

Landsarkivet i Odense

Odense BA = Bispearkivet.

Odense SA = Skolearkiver.

Landsarkivet i Viborg

C1- Ålborg bispearkiv.

12 Kopibog 1732-35.

13 Kopibog 1737-43.

136 Skolevæsenet i hele stiftet 1690-1805.

139 Skolevæsenet i Hjørring købstad 1552-1807.

140 Skolevæsenet i Nykøbing købstad 1547-1806.

141 Skolevæsenet i Sæby købstad 1555-1833.

142 Skolevæsenet i Skagen købstad 1555-1807.

143 Skolevæsenet i Thisted købstad 1549-1824.

C2- Viborg bispearkiv.

227 Viborg latinskoles elever 1600-1801.

228 Viborg latinskoles stipendier (1574)-1785.

230 Skive latinskole (1545)-1783

C3- Århus bispearkiv.

1976 Afskrifter af reskripter vedrørende latinskolerne.

1988 Grenå skoles protokol 1697-1733.

1989 Grenå skolebog 1691-1737.

1990 Horsens latinskole 1655-1831.

1995 Randers latinskole 1646-1816.

2006 Ebeltoft fattig- og skolevæsen 1668-1844.

2007 Grenå fattig- og skolevæsen 1637-1844.

2008 Hobro fattig- og skolevæsen 1691-1845.

2010 Mariager fattig- og skolevæsen 1573-1845.

2012 Skanderborg fattig- og skolevæsen 1651-1845.

C4- Ribe bispearkiv.

116 Fredericia skole 1664-1764.

118 Fredericia skole 1664-1778.

124 Varde latinskole 1664-1739.

125 Varde skoles bog 1693-1739.

132 Bog over beneficiernes fordeling ved Ringkøbing skole 1680-1740.

137 Lemvig skole 1586-1749.

138 Lemvig skoles bog 1729-1739.

206 Kopibog 1731-39.

207 Kopibog 1739-41.

208 Kopibog 1741-53.

863 Dokumenter vedrørende reduktionen af stiftets latinske skoler 1739-1744.

C633- Ålborg latinskoles arkiv

247 Skolens midler 1604-1743.

267 Stipendier, degnepensioner m v 1691-1726.

268 Stipendier, degnepensioner m v 1727-1794.

- 272 Distributx af legater 1709-1722.
- C634- Viborg katedralskoles arkiv.
- 35 Regnskabsbog 1725-73.
- C636- Århus katedralskoles arkiv.
- 182 Dimissionsattester mm (også fra Grenå latinskole 1708-1736).
- C637- Horsens latinskoles arkiv.
- 255 Regnskabsbog 1719-1742.
- C637C- Holstebro latinskoles arkiv.
- 1 Holstebro skoles bog 1716-1740.
- C637D- Varde latinskoles arkiv.
- 1 Dokumenter vedrørende Varde latinskoles bidrag til Kolding latinskole.
- D23- Ringkøbing rådstuearkiv.
- 3 Skattemandtaller og takseringer 1692-1785.

Trykte kilder:

Forordning om antal af latinske skoler i Danmark-Norge af 17. april 1739 i selvstændigt tryk og i Kong Christian den Siettes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve 1737-1741. Kopi i Dansk Skolemuseum.

Fogtman = L Fogtman: Kongelige Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve, 1806f.

Jy Sl = Jyske Samlinger, 1866f.

Kh. Sl = Kirkehistoriske Samlinger, 1849f.

Nyerup = Rasmus Nyerup: Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark, III 1, 1804.

Pers. Tidsskr. = Personalhistorisk Tidsskrift.

Rørdam = Holger Fr Rørdam: Historiske Samlinger I-IV, 1891-1902.

Univ.Matr = Københavns Universitets Matrikel 1611-1829 I-III, ved S. Birket Smith, 1890-1912.

Wiberg = S V Wiberg: Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie I-IV, 1867-79.

Noter

1. Detaljerne er fremlagt stift for stift: Ålborg stift i Vendsyssel Årbog 2000, Viborg stift i Fra Viborg Amt 1999, Århus stift i Århus Stifts Årbog 1998, Ribe, Fyns og Lolland-Falsters samt Sjællands stift i Personalhistorisk Tidsskrift 1997, 1999 og 2001. I disse arbejder vil man kunne finde supplerende oplysninger, herunder kildehenvisninger til detaljer, som der ikke er henvisning til i nærværende arbejde. Artiklerne indeholder meget personalhistorisk stof, som nærværende arbejde har hentet eksempler fra og som er udgangspunkt for sammentællinger af skoler, lærere, elever, studenter osv i det følgende. Der henvises kun undtagelsesvist til disse artikler.
2. Lærernes forhold har jeg tidligere beskrevet frem til ca 1640 i Jyske Samlinger, Ny række, IV 23-53 og frem til ca 1800 i »Skolemester og Hører«, 1965.
3. Peder Palladius' danske skrifter ved Lis Jacobsen, V 93.
4. Jacob Madsens Visitatsbog ved A R Idum, 1926, 77.
5. Pers. Tidsskr. 15 V 189.
6. Hasselbalchs Kultur-Bibliotek, bind 217.
7. Således fx i Ebeltoft 1732 (C3-2006, udateret), Hjørring 1732 (C1-139, 1/10 1732), Skagen 1732 (C1-142, 3/9 1732), Præstø (Sjæll BA. Komm. »Sjælland Stift«, Præstø 16/5 1739).

8. C3-2006, udateret.
9. C3-2007, 7/7 1732.
10. C3-2008, 30/6 1732.
11. C3-2010, 5/7 1732.
12. C3-2012, 29/7 1732.
13. C3-1990, udateret.
14. C3-1995, 8/7 1732.
15. C1-140, 19/8 1732.
16. C1-141, 10/9 og 28/9 1732.
17. C1-139, 1/10 og 17/12 1732.
18. Sjæll BA. Indberetninger 1732. 8/7 1732.
19. Sst. 2/7 1732.
20. C633-278; listerne fra 1716, 1732, 1735 og 1737 mangler.
21. C2-228.
22. C4-118.
23. Sjæll BA. Komm. »Sjælland Stift«, Holbæk 10/11 1739.
24. Sjæll BA. Indberetninger 1732. 2/7 1732.
25. C633-278.
26. 1716-1728. C4-118
27. 1700-1713. Odense SA. Fåborg latinskoles arkiv, Legater og Beneficier 1616-1748
28. 1700-1736. C3-1989.
29. 1700-1706 og 1709-1739. C1-139
30. 1715-1739. C637C-1.
31. 1718-1739. C637-255.
32. 1718-1720, 1722-1723 og 1728-1739. C4-137 og 138.
33. 1704-1713 og 1730-1732. C1-140.
34. 1700-1739. Sjæll SA. Nykøbing skoles regnskabsbog 1692-1739. Årene 1728-30 var helt usædvanlige, da skolen næsten tømtes i forbindelse med et rektorskifte. Disse år indgår derfor ikke i beregningerne.
35. 1700-1739. C4-132. 1711-20 begrænsede rektor Hans Friis tilsyneladende antallet af legatmodtagere til en stadig snævrere kreds for at kunne uddele større portioner til de mest trængende. Elevtal fra disse år indgår derfor ikke i beregningerne.
36. 1729-1739. Sjæll SA. Rødby skoles regnskabsprotokol 1719-1809.
37. 1700-1739. Sjæll SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739.
38. Spredte år mellem 1701 og 1738: C4-125; årene 1716-23 dog fra C4-124. På grund af skolens forfald, der førte til rektor Peder Kragelunds entledigelse, indgår elevtallene 1709-12 ikke i beregningerne.
39. C3-1990, udateret.
40. C3-1976.
41. Skive Gymnasiums årsskrift 1969, 16-17.
42. C4-124, 5/12 1712.
43. Sjæll BA. Kopibog 1736. »Resolutioner« s 43f.
44. C633-278
45. Sjæll BA. Kopibog 2/4 1740.
46. C2-227
47. C637-255
48. Særlige forhold gjorde sig muligvis gældende for de fynske skolars vedkommende, idet gymnasiet i Odense var ment som en slags opsamlingssted for studieegnede elever fra hele Fyn. Det har ikke været muligt at belyse denne virksomhed nærmere, men der er konstateret en voksende tendens til at de mindre skoler dimitterede direkte til universitetet. Fra Assens, Fåborg og Svendborg dimitteredes således i 1700-tallets første 4 tiår henholdsvis 1, 0, 13 og 40 til København.
49. Pers. Tidsskr. 8 IV 233f og 8 VI 258.
50. Testimonium i C636-182.
51. Carl E Jørgensen: Viborg Katedralskoles historie, 1960, 73-74.
52. Univ.Matr. II, 402. To af dem, brødrene Hans og Søren Tuxen, var i 1715 elever i Ålborg skoles masterlektie.
53. Sjæll BA. Indberetninger 1732. 2/7 1732.
54. Rektor foreslog ansættelse af en hører, så eleverne kunne fortsætte på en større skole og derfra til Akademiet (C3-2008, 30/6 1732).
55. C1-140, 4/4 1736.
56. Mikkel Ibsen Clastrup, Christen Hurtigkarl, Søren Jelling og Jens Asser.

57. Hans Skytte, Jørgen Knudsen Lund, Christen Mørk og Laurids Bang Tidemand.
58. De øvrige Nykøbingelever kom til Lemvig (2, senere immatrikuleret uden skoleangivelse), Helsingør (1), København (1), Århus (1), samt »Thy« (1) og »Thyholm« (1). Med de sidste lokaliteter menes nok Thisted, eleven, der blev sendt til Thyholm var vist Sebastian Opitius, der dimitteredes privat 1731.
59. Sjøel SA. Nykøbing skoles regnskabsbog 1692-1739.
60. C3-1995, 8/7 1732.
61. Sjøel BA. Indberetninger 1732. 17/7 1732.
62. Sst. Juli 1732.
63. Ville Højbergs selvbiografi, Hesperus IV, 1821, 100.
64. Sjøel SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739.
65. Dokumentgruppe 1728-1729 i C4-124.
66. C1-142, 8/9 1732.
67. Sjøel BA. Komm. »Ålborg Stift«, 11/3 1737.
68. C3-2006, udateret; C3-2008, 30/6 1732. I Hobro var der liden bestandighed med den danske skole, så rektor måtte med disciplene, »der til mig indsættes meget unge begynde fra deres ABC, og når jeg kan nyde den lykke, at en discipel hos mig så længe forbliver, at han latinen kan fatte, så...«; tit skete dette tilsyneladende ikke.
69. Sjøel BA. Indberetninger 1732. 25/6 1732.
70. Årbog for Præstø Amt, Ny række II, 348-49.
71. Sjøel SA. Rønne lærde skole. Regnskabsbog 1715-1807, 35.
72. C1-140, 8/7 1732.
73. Sjøel SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739, 107.
74. Sjøel SA. Nykøbing skoles regnskabsbog 1692-1739.
75. Sjøel SA. Rødby skoles regnskabsprotokol 1719-1809. Om Holbæk, se afsnit III, I.
76. C1-141, 8/6 1736 (under 15/6 1736).
77. Sjøel BA. Indberetninger 1732. 25/6 1732.
78. C637C-1.
79. C4-132.
80. Ønsker herom fremsattes således af biskopperne i Odense, Viborg og Ålborg (Sjøel BA. Komm. »Ålborg Stift« og »Extracter«).
81. C1-139, 1/10 1732.
82. Breve til biskopperne 31/1 1736, fx C2-222; refereret af Nyerup s 197f.
83. Sjøel BA. Komm. »Om skolereduktionen«, jvf afsnit II, 3.
84. C634-35.
85. A. Hemmingsen: Fredericia gymnasiums historie I, 83ff.
86. Sst., 85; Odense SA. Middelfart skoles regnskabsbog 1704-1720. Sjøel SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol. 1695-1739.
87. C2-27, 2/11 1737.
88. Sjøel BA. Komm. Ekstrakt I, 22f.
89. C2-27, 7/11 1739.
90. A. Hemmingsen: Fredericia gymnasiums historie I, 84
91. Rasmus Ærebos selvbiografi blev udgivet 1862 og 1889.
92. C1-139, regnskabsbogen under 27/2 1717
93. Sjøel BA. Indberetninger 1732.
94. C3-1989
95. C4-125.
96. C4-863, 15/6 1739
97. C4-863, udateret, men ca 30/6 1739.
98. Sjøel SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739.
99. Sjøel BA. Komm. Ekstrakt I, 17.
100. Rørdam II, 275-276.
101. Sjøel BA. Indberetninger 1732. Juli 1732.
102. Sjøel BA. Indberetninger 1732. 17/7 1732.
103. Sjøel BA. Komm. »Sjælland Stift«, Skælskør 13/10 1739.
104. Sjøel BA. Komm. Ekstrakt I, 24-25.
105. Sjøel BA. Indberetninger 1732. 3/7 1732.
106. C3-1990, udateret
107. C4-206, 14/1 1736.
108. Århus stifts årbog 1951, 45.

109. Kirkebøgerne C548A-1 (St. Nikolaj) og C548B-1 (St. Jacobi) begynder henholdsvis 1705 og 1702 og er stærkt defekte de første 5-10 år.
110. D23-3.
111. C2-227. Fra Viborg Amt 1999, 64-76.
112. C1-140, 4/4 1736; C1-141, 27/3 1736; C1-143, 8/3 1736.
113. C4-124, 22/7 1713.
114. Sjøll BA. Komm. Ekstrakt I, 17.
115. Sjøll SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739, 83b.
116. C1-143, 8/3 1736.
117. Pers. Tidsskr. 1997, 41f.
118. Sjøll SA. Nykøbing skoles regnskabsbog 1692-1739, 77b.
119. C1-140, 4/4 1736.
120. Wiberg IV, Færøerne, 28.
121. Pers. Tidsskr. 1997, 55.
122. Grevindens besynderlige interesse for Viborg skole kunne muligvis hænge sammen med, at Christen Lehmann, inspektør på Schackenborg, var student fra Viborg 1713 (J. Chr. Sixhøj: Viborg Katedralskoles Dimittender, 1968, nr. 845).
123. Sixhøj.
124. Årbog for Præstø Amt, Ny række V, 245f.
125. Pers. Tidsskr. 12 VI 1ff.
126. C Klitgaard: Hjørring Bys Historie, 1925, 122.
127. Sjøll SA. Sakskøbing skoles regnskabsprotokol 1695-1739, under 1739, 1733 og 1736.
128. Brevet findes endnu som det ældste dokument blandt den i 1732 nedsatte skolekommissions papirer: Sjøll BA. Komm. »Projekter og begæringer«.
129. D.K. Sjøllandske missiver nr 25b 13/6 1732; original fx C2-222, 20/6 1732, tryk: Nyerup 182-3, jvf Fogtmans Reskripter. Dette udspil resulterede i den *første store materialesamling til belysning af lokale forhold*, idet biskopperne før de svarede, indhentede oplysninger på de enkelte skoler om forhold og ideer til forbedringer.
130. Sjøll BA. Indberetninger 1732, udateret koncept til Worms indberetning, side 14, stk 16.
131. Nyerup 195-196.
132. Sjøll BA. Indberetninger 1732, udateret koncept.
133. Mødereferat: Nyerup 196.
134. Det fremgår af skrivelser af 31/1 1736 til biskopperne (her fra C2-222): »Eftersom det har behaget Kongl. Majestæt allernådigst at befale os den for rum tid siden begyndte kommission om skolevæsenets forbedring på ny at foretage...«
135. Sjøll BA. Komm. »Projekter og begæringer«, brev fra rektor Peter Clod, Helsingør, til Gram 15/12 1735.
136. To omtrent enslydende eksemplarer i Sjøll BA. Komm. »Om skolereduktionen«. Det ene eksemplar (»Ekstrakt I«) er en renskrift, mens det andet (»Ekstrakt II«) er en kladde; denne rummer en del oplysninger fra Norge, der savnes i renskriften.
137. Gl Kgl SI 1073, 211
138. Mødereferat sst, 205-206.
139. Refereret efter Sjøll BA. Komm. Ekstrakt I.
140. Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie II, 5.
141. Sst, II 204-205.
142. Sjøll BA. Komm. Ekstrakt I, 11-12.
143. Sst, 28.
144. Sst, 10-11; Fyns BA. Kopibog 1732-1736, 22/10 1732.
145. Sjøll BA. Komm. Ekstrakt I, 2; Worms koncept: Sjøll BA. Indberetninger 1732, 5-7.
146. Fx C2-222, 31/1 1736. Referat: Nyerup 197f. Det synes som om enkelte forepørgsler blev udsendt allerede 19/1 1736, således som det fremgår af Fyns BA. Kopibog 1732-1736, 10/3 1736. Dette udspil resulterede i den *anden store materialesamling til belysning af lokale forhold*.
147. Gl Kgl SI 1073, 200f. Listen omtales side 211 som »Etatsråd Bartholins fortegnelse på de skoler, som kunne blive reducerede og hvorledes.«
148. Beløbet fremgår af Grams beregninger fra 1738, Sjøll BA, Komm. »Viborg stift«.
149. Sjøll BA, Indberetninger 1732.
150. Mødereferat: Gl Kgl SI 1073, 206.
151. Sst, 263. Se videre afsnit II, 3 og 5.
152. Mødereferat: Gl Kgl SI 1073, 207.
153. Odense BA. Kopibog 1732-1736, 10/3 1736

154. Sjøll BA. Komm. »Ribe stift« 21/3 1736. Udateret koncept: C4-863.
155. Sjøll BA. Komm. »Århus stift« 7/2 1736. Koncept C3-1960.
156. Sst. »Om skolereduktionen«
157. Danske Lov 2-18-1: »I alle de købstæder og på de steder, hvor der bør være latinske skoler, dér skal beskikkes lærde og skikkelige personer, som demnem kunne forestå, tre eller to i det mindste...«
158. Sjøll BA. Komm. »Ålborg Stift«; trykt i uddrag i Jy SI 5 IVA, 133f
159. Sjøll BA. Komm. »Århus Stift«, 17/2 1736.
160. Sst. Ekstrakt I, 1.
161. Sst. Ekstrakt I, 11, 22, 25, 36 og 28.
162. Sst. Ekstrakt I, 35. Tryk: Nyerup 193-194 efter Steensens kopi i Gl Kgl SI 1073, 257. Af korrespondancen her (s 246f) fremgår det, at rektor Steensen og ikke biskop Bornemann er forfatter til 1732-indberetningen fra stiftet.
163. Sst. Ekstrakt I, 19; C2-26 14/8 1732.
164. Gl Kgl SI 1073, 211f, stk 5-6.
165. Sst, stk 9. Findes som indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140 (D.K.); det er udateret, men underskrevet af de fire kommissionsmedlemmer. Tryk: Kh SI 5 II 488-511
166. Indberetninger fra Hobro: C3-2008, 30/6 1732; Mariager: C3-2010, 5/7 1732; Grenå: C3-2007, 7/7 1732; Randers: C3-1995, 8/7 1732; Skanderborg: C3-2012, 29/7 1732; Ebeltoft: C3-2006, udateret; Horsens: C3-1990, udateret.
167. Sjøll BA. Komm. Ekstrakt I, 17.
168. Sjøll BA. Kopibog 1736: Resolutioner, 43f.
169. Sst.
170. Rørdam II, 229.
171. Sst, 230.
172. Sjøll BA. Kopibog 1736: Resolutioner, s 201.
173. Gl Kgl SI 1073, 263.
174. Sjøll BA. Komm. »Om skolereduktionen«. Den blev aldrig indgivet: Gl Kgl SI 1073, 211, punkt 4.
175. Aktstykket er dog hverken fundet i D.K., Kongehusets arkiv eller i Kabinettsarkivet.
176. Rørdam II, 240; Kh SI 5 II 512.
177. Rørdam II, 237-38.
178. Sst, II, 241; jvf IV, 492-505.
179. Sst, II, 258.
180. Kh SI 5 II 527.
181. Rørdam II, 258.
182. Sst.
183. Sst, II, 261.
184. Sst, II, 262.
185. Sst, II, 266. Indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140 (D.K.). Kongen trak senere approbationen tilbage: Kongens navn er gennemskåret, Holsteins overstreget.
186. Kh SI 5 II 531-32. Indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140 (D.K.).
187. Sst.
188. Sjællandske missiver 22/2 1737, nr 80 (D.K.). Tryk: Kh SI 5 II 531.
189. Mødereferat: Gl Kgl SI 1073, 209. Brevene til biskopperne dateredes 2/3 1737 (fx C3-1999). Biskopperne i Bergen og Trondhjem skrev man ikke til, da der i disse stifter ikke var skoler andre steder end i stiftsbyerne og altså ingen at nedlægge.
190. Dette udspil resulterede i den *tredje materialesamling til belysning af lokale forhold*.
191. Gl Kgl SI 1073, 266.
192. Kh SI 5 II 533-542. Indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140 (D.K.).
193. Lærerne boede normalt i tjenestebolig, der vedligeholdtes af kirkerne. Carl E Jørgensen: Skolemeister og Hører, 43f.
194. Gl Kgl SI 1073, 184-88 og 189-192b.
195. Forestillingen er ikke dateret, men er sikkert blevet til før kommissionen modtog Ribebiskoppens brev af 29/6 1737, da biskop Anchersen heri klart gik ind for bevarelsen af Ringkøbing skole, mens forestillingen lader der være valgfrihed mellem Ringkøbing og Holstebro. Da koncept og ledsageskrivelse befinder sig i Sjællandske bispearkiv (Komm. »Om skolereduktionen«) mellem det materiale, som Hersleb senere fik til gennemsyn, må skrivelsen vel også høre til denne gruppe papirer. I Grams liste over disse (Gl Kgl SI 1073, 211f) må det da være nr 10, og her bemærkes det udtrykkeligt, at forestillingen blev indgivet.
196. Sjøll BA. Komm. »Ålborg stift«, 11/3 1737.
197. Gl Kgl SI 1073, 211f, punkt 8. Skrivelsen findes i Sjøll BA, Komm. »Om skolereduktionen«.

198. Sjæll BA, Komm. »Norge«, 29/3 1737.
199. Sst. »Fyns stift«, 13/4 1737.
200. Sst. »Ribe stift«, 29/6 1737; C4-206, 29/6 1737.
201. Gl Kgl SI 1073, 131-33; C3-1999, 2/3 1737.
202. Fremgår af brev fra Rosenkrantz til Worm 18/7 1737 (Sjæll BA, Komm. »Ribe stift«). Ifølge Gl Kgl SI 1073, 186 savnedes på dette tidspunkt også materiale fra Viborg og Christiania, mens man ikke ventede noget fra Bergen og Trondhjem, da der i disse stifter ikke var noget at reducere.
203. C3-1999, 24/8 1737.
204. Sjæll BA, Komm. »Århus stift«; koncept C3-1960.
205. Rørdam II, 275-76.
206. Oversigt over materialet: Gl Kgl SI 1073, 211-12.
207. Mødereferat sst, 134.
208. Mødereferat sst, 134-35.
209. J Møller: Mnemosyne III, nr 70; resultatet heraf kendes ikke.
210. Brev til Holstein, Rørdam II, 241.
211. D.K.: Indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140; Kh SI 5 II 662-64.
212. Modstandere af, at hørerne giftede sig, var fx også rektor Falster, Ribe (Sjæll BA, Komm. »Projekter og begæringer, 17/4 1735) og biskop Kærup, Christianssand (Sst, »Norge«, 29/3 1737).
213. Kh SI 5 II 690-691.
214. Gl Kgl SI 1073, 217; referat af mødet 27/8 1738; Herslebs indlevering fandt sted »ugen næsttilforn« for mødet.
215. Sst.
216. Sst, 219f; Sjæll BA, Komm. »Ålborg stift«.
217. Refereret efter reskriptet af 3/10 1738, se nedenfor.
218. D.K.: Sjællandske Registre 17/4 1739, nr 140: Koncepter og indlæg til skoleforordningen. Jvf Kh SI 5 II 692-95.
219. Sst.
220. Koncept blandt indlæg til Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140 (D.K.). Reskriptet findes fx C4-863 og C2-222. Det resulterede i den *fjerde materialesamling til belysning af lokale forhold*.
221. D.K. Indlæg til forordningen af 17/4 1739, Sjællandske registre nr 140.
222. D.K. Sst nr 354. Tryk: Fogtman IV 1, 731ff.
223. D.K. Jyske missiver nr 155 med indlæg. Tryk: Hans de Hofman: Samling af Foundationer og Gavebreve IV, 98-101.
224. Gl kgl SI 1073, 171-2.
225. C4-207; koncept i C4-863. Med forslaget fulgte oversigt over samtlige læreres lønninger: Sjæl BA, Komm. »Ribe stift«.
226. Gl kgl SI 1073, 173.
227. C4-863, »Stiftsovrighedens koncepter og genparter«, jvf biskoppens kopibog.
228. D.K. Jyske tegnelser 4/3 1740 nr 14 med indlæg.
229. Fyns BA. Kopibog.
230. D.K. Smalandske tegnelser 4/3 1740, nr 20 og 21 med indlæg. Tryk: Fogtman IV 2, 19-34.
231. C3-1976.
232. Fogtman IV 2, 71-73.
233. Skoleforholdene i de fire norske stifter beskæftigede kun i ringe grad kommissionen. I Christiansand stift reduceredes Stavanger skole og rektor i Christiansand fik herigennem sin løn på ca 300 rdl forøget med 60 rdl (D.K. Sjællandske missiver 27/11 1739, nr 654. Fogtman IV 1, 790-92). I Christiania stift reduceredes Kongsberg skole allerede 1734, Frederikshald, Skien og Tønsberg i 1740, men uden at kapital derved blev ledig til lønforbedringer. Derimod godkendte kongen 3/10 1738 at rektor og konrektor i Christiania ligeligt fordelte lektoratsindkomsterne på ca 400 rdl, så deres løn blev på ca 650 og 420 rdl (Fogtman IV 1, 3/10 1738; jvf reskript af 28/6 1740, sst IV 2, 82-87).
234. Fra Viborg Amt 1999, 68.
235. Dokumentgruppe i Sjæll BA, Komm. »Fyn«.
236. Sst, »Norge« 19-20/7 1737.
237. Indlæg af 14/12 1739 til D.K. Jyske tegnelser 4/3 1740, nr 14.
238. Indlæg af 5/9 1739 til D.K. Sjællandske registre 17/4 1739, nr 140.
239. Holbæk rådstuearkiv, Kopibog over udgåede breve, 30/7 1739.
240. A. Thomsen: Holbæk Købstads Historie, 1936f, 379.
241. Anordning om sjællandske skoleforhold 9/10 1739.
242. Fra Arkiv og Museum V, 618

243. Rømer i Assens, Krag i Fåborg. Fyns BA. Kopibog 16/4, 19/4, 30/4 og 7/5 1740.
244. Som eksempel kan situationen i Vejle tjene, se Vejle Amts Årbog 1994, 49ff.
245. Fyns BA. Kopibog 11/2 1741 til Mossin, Heitman og Raben.
246. C633-247.
247. C1-136, under 23/5 1740, men dateret 18/1 1740.
248. C1-13, 25/2 og 22/4 1740; C1-136, 23/5 1740; C1-141, 2/3 1740; C633-247, 20/6 1740.
249. C4-207, 19/12 1739, 8/1, 16/1, 26/1 og 17/2 1740; Vejle Amts Årbog 1994, 53.
250. C4-207, 22/12 og 29/12 1739, 16/1 og 26/1 1740.
251. C4-207, 6/2 1740.
252. Fyns BA. Kopibog 24/8 og 7/12 1740.
253. C4-208, 16/12 1741, jvf 30/9 1741.
254. C4-207, 24/10, 8/11, 22/11 og 13/12 1740.
255. C4-207, 16/4, 26/8 og 27/9 1740; Vejle Amts Årbog 1994, 55.
256. C4-207, 26/8 1740.
257. C4-208, 7/7 og 13/10 1741.
258. Wallund i Middelfart, Wegener i Nykøbing S, Broholm i Ringkøbing.
259. Årestrup i Kalundborg, Hersom i Næstved, Søren Sørensen i Ringsted.
260. Sjæll BA, Komm. »Sjælland«, brev fra rektor Hans Fr. Heggelund til Hersleb 10/11 1739. Rektor uddelte i øvrigt utilstedeligt store legatportioner til dimittenderne (Sjæll BA. Kopibog 23 og 27/2 1740). Univ.Matr II, 607.
261. Sjæll BA. Kopibog.
262. Sjæll SA. Køge skoles arkiv 1572-1741, Dokumenter og breve. Takkeskrivelse fra Ringstedborgere 28/3 1740.
263. Sst, brev fra Hersleb til Sporon 11/6 1740.
264. Sjæll BA. Kopibog 7/6 1740.
265. Sjæll SA. Køge skoles arkiv 1572-1741: Dokumenter og breve. Brev fra Hersleb 1/10 1740.
266. C1-136, 26/10 1739.
267. C3-2007, 7/4 og 30/9 1740, 26/5 1741, 1/12 1742.
268. Odense BA. Kopibog 13/1 1740.
269. Sjæll BA, Komm. »Sjælland«, Skælskør 29/5 1739; reskript af 9/10 1739.
270. Åge Fasmer Blomberg: Fåborg Bys Historie I, 312.
271. C1-13, 24/12 1739, 27/6 1740; C1-139, 13/1 1740.
272. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie indtil 1870, 556f; P. M. Rørsig: Skoler, degne og skoleholdere II, 153f.
273. C3-2010, 6/8 1739, 9/9 1740 og 10/7 1741.
274. Fra Randers Amt XXIII, 138.
275. C2-230, 1/8 1740.
276. C1-13, 16/12 1740.
277. Sst, 19/1 1741.
278. Sst 7/2 1740; C1-141, 4/2, 17/2 og 2/3 1740.
279. Danske Samlinger 2 III, 151.
280. Steffen Jørgensen: Efterretninger om Rudkjøbing Kjøbstads nuværende Tilstand, 13 og 122.
281. C. Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, 250f; PT 1997, 39.
282. Pers. Tidsskr. 1997, 38.
283. Da man i 1719 oprettede degneembede i Skagen, fik indehaveren eneret på at holde dansk skole i Vesterby; det var sikkert ved samme lejlighed man bestemte, at sognepræst og byfoged skulle beskikke en skoleholder, hvis degnen frasagde sig sin eneret. Det skete 1756; degnen ophørte vist omkring 1760 selv at holde skole (C Klitgaard: Skagen Bys Historie indtil 1870, 556-63. P. M. Rørsig: Skoler, degne og skoleholdere i Vendsyssel II, 160f).
284. P. Rasmussen og G. Albeck: Ebeltoft Købstads Historie, 171.
285. Gl Kgl Sl 1073, 129-30. Kopi af bestalling af 6/10 1733 med stiftsøvrighedens approbation af 5/8 1734.
286. C1-141, 9/3 1740.
287. 1756 klagede pastor Haagen over forholdet i Næstved; Årbog for Præstø Amt, Ny Række II, 350f, sml Danske Samlinger 2 III, 146ff.
288. C3-2007, 5/1 1742.
289. C1-139, 31/10 1730.
290. C3-2007, 22/11, 11/12 og 30/12 1733.
291. C1-143, 30/12 1739.
292. C1-139, 13/1 1740, skrivelse fra borgerne.

293. C1-141, 1/9 1739.
294. Gl Kgl SI 1073, 138-39, 23/12 1739.
295. Sjæll BA, Komm. »Sjælland«, Korsør 28/5 1739.
296. C4-207, 22/12 1739; C4-863, 22/12 1739.
297. C4-207, 30/12 1739.
298. D.K. Indlæg til Jyske tegnelser 4/3 1740; jvf Vejle Amts Årbog 1994, 55.
299. C1-141, 9/3 1740.
300. Odense Amts Arkiv. Breve fra Assens, 4/2 1756.
301. C3-2007, 27/8 1740.
302. C3-2007, 12/8 1740, 11/10 1741, 8/1 og 25/4 1742.
303. Rasmus Nielsen: Næstved Købstads Historie IV, 195.
304. N.V. Nielsen: Præstø Købstads og Klosters Historie, 349ff.
305. C4-116, 4/3 1749
306. Århus Stifts Årbog 1951, 54..
307. C. F. W. Bendtz: Bidrag til Horsens lærde Skoles Historie, i skolens årsskrift 1848, 58.
308. Fra Randers Amt 1930, 11
309. Carl E. Jørgensen: Viborg katedralskoles historie, 1960, 48ff; Sixhøj.
310. Carl E. Jørgensen og V G Konradsen: Series Rectorum, 1967.
311. Cl. Clausen: Horsens Statsskole 1532-1932.
312. Fra Viborg Amt 1999, 68
313. Se afsnit II,9
314. Sjæll SA. Køge skole, Dokumenter og breve 1572-1741, brev af 9/2 1740 fra stiftsøvrigheden.
315. Danske Samlinger 2 III 146-178
316. Fra Holbæk Amt 1954, 24-25
317. Danske Samlinger 2 III 146-178
318. Hans forslag af 11/8 1732 findes i Sjæll BA. Indberetninger 1732.